

V postavení „osob nehodných reprodukce“ / Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války²

In the Position of „Persons unsuitable for reproduction“ / Documents Attesting to the Sterilization of Roma from the Protectorate during World War II

Abstract

This material study reflecting and analysing testimonies that include forced sterilization written by Romani women imprisoned during WWII in concentration camps is both a probe into the content of their requests for compensation for forced medical surgeries, and also an effort to contextualize their compensation applications. Examined applications for the compensation of Nazi medical experiments contain archival records from 1964–1973. The study provides concrete testimonies by Romani women who have been involuntarily and forcibly sterilized, records of medical examiners and testimonies of doctors who tried to support the applicants and their compensation claims. Emphasis is put on ethical aspects regarding the use of the documents presented here for research.

Key Words

Romani women, forced sterilisation, Nazi medical experiments, post-war testimonies, Clauberg's experiments

Jak citovat

Viková, L. 2019. V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války. *Romano džaniiben* 26 (2): 71–105.

1 Autorka je asistentkou na Fakultě filozofické Univerzity Pardubice a doktorandkou na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. E-mail: lada.vikova@seznam.cz

2 Na tomto místě chci poděkovat oběma recenzentům za jejich podnětné připomínky k první verzi mého textu – obě recenze významně pomohly předloženou materiállovou studii prohloubit a zasadit do širšího rámce. K výsledné podobě textu zásadně přispěla i redakce časopisu, zvláště Jiřina Kuklová Stolařová, Helena Sadílková a Eva Zdařilová, tedy i jim zde chci vyjádřit svůj velký dík.

Úvod

Do názvu záměrně vložený termín „osoby nehodné reprodukce“ užívali nacisté jednak pro osoby trpící dědičnou chorobou, a dále pro příslušníky tzv. „podřadné rasy“, kteří mohli být pro Říši ještě využiti jako pracovní síla, ale mělo se jim znemožnit plození dětí. Na vězních koncentračních táborů (dále jen KT) a na válečných zajatcích nacisté páchali zločinné lékařské pokusy, v rámci nich pak převážně na Židech a Romech také pokusy spadající do oblasti vývoje metod masové sterilizace. Termíny „ženy nehodné rozmnožování“ a „ženy nevhodné k množení“ užil např. gynekolog a výzkumník Carl Clauberg (viz dále) ve svém dopise říšskému vůdci SS Heinrichu Himmlerovi z 30. května 1942 (např. Lifton 2008: 323).³

Téma nucené sterilizace Romů během 2. světové války, jemuž především je tento text věnován, je velmi citlivé a mezi přeživšími holokaustu se zdá přímo tabuizované – v otištěných vzpomínkách přeživších bývalých vězňů KT nebývá obvykle uváděno a ani naznačeno, a pokud ano, pak spíše jako svědectví o utrpení zemřelých (viz níže). Protože se však jedná o jednu z nejvíce traumatizujících a zároveň zamlčovaných zkušeností z válečného utrpení přeživších pamětníků KT, považuji za téměř morální povinnost tyto hrůzné a nepromlčitelné zločiny páchané i na Romech připomínat a je-li to možné, bádát o nich, aby neupadly v zapomnění.

V této materiálové studii chci představit výsledky vlastní výzkumné sondy do dosud jen velice okrajově zkoumaných materiálů, konkrétně osobních spisů vedených Ústředním výborem Svazu protifašistických bojovníků (dále jen ÚV SPB) a uložených v jeho fondu v Národním archivu v Praze (dále jen NA) jako žádosti o odškodnění „pseudolékařských pokusů“. Vedle toho se pokusím nastínit možnosti a vhodné směry dalšího bádání. Studie se tedy snaží dílčím způsobem přispět k poznatkům o sterilizacích Romů (zejména romských vězenkyň z Protektorátu Čechy a Morava) v KT (především Auschwitz⁴ a Ravensbrück) a o jejich odškodňování (zda a za jakých okolností k němu mohlo dojít).

3 Carl Clauberg píše doslova o „Fortpflanzungs-unwürdige oder fortpflanzungs-unerwünschte Frauen“ (Wilking 2016: 419–20).

4 Dřívější v literatuře zavedené označení KT Osvětim nahrazuji stejnou zkratkou, ovšem s německým názvem místa Auschwitz, čímž vyjadřuji respekt vůči polské odborné i laické veřejnosti, která požaduje – hovoří-li se o KT – užívat německý místopisný název, a nikoliv název města Osvětim (jak je mi známo z diskusí z posledních deseti let).

1 Z dějin sterilizací a sterilizace ve Třetí říši

Sterilizace je obvykle definována jako „vyvolání neplodnosti“ (Kábrt, Kábrt 1988: 560). Tento zásah do organismu na rozdíl od kastrace ponechává jedinci jeho pohlavní orgány, ovšem vede k ochromení jejich hlavní funkce: reprodukce.

Praktiky vedoucí ke zbavení plodnosti vybraných jedinců byly prováděny již v dávných dobách (především jako tresty na poražených nepřátelích a odsouzených zločincích), a to dokonce na základě zákona – byly zakotveny již v právu staroindickém, staroegyptském, řeckém, římském, germánském. Pod vlivem církve se od těchto praktik postupně upouštělo a během středověku zcela vymizely (srov. Tauchen, Škodová 2008: 1154). Až vlivem sociálního darwinismu (z nějž vzniklo učení zvané eugenika, v nacistickém Německu se vžil název „rasová hygiena“) se rozvířila diskuse, která v některých zemích vyústila v přijetí zákonů o sterilizaci, čímž se tato metoda stala legálním způsobem k tzv. „zajištění zdravé populace“. První takové zákony byly přijaty v USA (ve státě Indiana v r. 1907), z evropských států nejdříve ve Švýcarsku (rok neuveden),⁵ v Dánsku (1929), Švédsku a Norsku (1934), Estonsku (1936), Lotyšsku (1937), na Islandu (1938) – (tamtéž: 1155). Na území českých zemí sice nebyla v této době sterilizace legalizována, ale od r. 1915 zde působila Česká eugenická společnost a již ve třicátých letech byla živě diskutována možnost zavést sterilizaci i zde – na prvním místě u osob s dědičným postižením (Šimůnek 2012). Ostatně, jak shrnují autoři přehledové knihy *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti*, v předválečné době „[v]ětšina evropských zemí byla pod silným vlivem teorie i praktik ‚kriminální biologie‘ a ‚eugeniky‘“ (Ilsen, Abakunova 2016: 14). V Německu byla již před 1. svět. válkou aktivní společnost pro rasovou hygienu (založená v r. 1905), ovšem až po nástupu Hitlera k moci byl roku 1933 přijat zákon o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu,⁶ jenž umožňoval provádění sterilizací a potratů, a to dokonce již tehdy nedobrovolných.⁷ Uvádí se, že v letech 1933–1945 bylo v Německu provedeno okolo 360 tisíc (popř. až 400 tisíc, pokud zahrnujeme i Rakousko a Sudety) sterilizací na německých občanech, jejichž zdravotní a genetická „podřadnost“ byla

5 O Jeniších, „Cikánech“ a eugenice ve Švýcarsku viz Baumgartner a kol. (nedatováno: 16), na stránkách RDŽ viz Brandnerová (2001), Wagner (2001); je známo, že uprchlíci z Německa žádající během války ve Švýcarsku o azyl uváděli jako důvod, že jim hrozí sterilizace, ovšem švýcarské úřady neuznávaly tato zdůvodnění za oprávněná, ba co víc, samotné Švýcarsko se tou dobou dopouštělo sterilizací na Jeniších (Huonker, Ludi 2001: 29–30).

6 Tento zákon, známý pod označením GeVeN(a) (Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses), byl přijat 14. 7. 1933 s platností od 1. 1. 1934 a představoval nejradikálnější podobu legalizující násilné provádění sterilizací (viz Šimůnek 2012: 230).

7 Zmíněná nacistická legislativa užívala pro z eugenického hlediska nařízenou sterilizaci termín „*die Unfruchtbarmachung*“, tedy „zneplodnění“, zatímco pojem „*Sterilization*“ byl užíván pro jeho operativní vykonání. Ve svém textu však tyto termíny nerozlišuji a užívám pouze jeden souhrnný pojem sterilizace, popř. (vy)nucená sterilizace. Tento termín je užíván i ve zde analyzovaných osobních spisech (resp. v nich předtištěných formulářích – viz dále).

projednávána u soudu. Proti rozhodnutí soudu se sice tito občané mohli odvolat, ovšem naděje na změnu rozhodnutí byla jen nepatrná (Tauchen, Škodová 2008: 1156–1157; Heberer 2003: 30). H. H. Scharlach (2001: 33) uvádí také odhad počtu nucených potratů (30 000) a také odhad počtu osob zemřelých na následky těchto operací (5 000 až 6 000 žen a odhadem též 600 mužů).

Vedle těchto nelidských praktik prováděli němečtí nacističtí lékaři – již mimo zákonnou legislativu, ale v rámci řízené a vyžadované politiky vedoucí ke „zdravé populaci“ – eutanázie na klientech ústavů a psychiatrických klinik i na postižených dětech – jejich těla následně sloužila k pokusům a vědeckým účelům. Dalšími oběťmi pokusů se následně stali vězni KT a váleční zajatci, na nichž byly prováděny různé experimenty pro mnohá odvětví medicíny či farmakologie. Pro tyto pokusy se po válce vžil zavádějící termín „pseudolékařské“ či „pseudovědecké“⁸, dnes se nazývají spíše pojmy nacistické či zločinné lékařské pokusy. Jedním z typů prováděných pokusů byla snaha nalézt cestu, jak v budoucnu co nejlevněji a nejefektivněji dosáhnout plošné sterilizace obyvatelstva na zabraných územích (v Polsku, Protektorátu Čechy a Morava a později i v Rusku⁹). Toto obyvatelstvo stejně jako vězni v KT mělo být v budoucnu využito jako pracovní síla, ale nemělo mít potomky.

Mezi těmito dvěma sterilizačními kampaněmi byl rozdíl: zatímco legalizovaná sterilizace na německých občanech (ať dobrovolná či nedobrovolná) byla praktikována operativní cestou (přerušením vejcovodů u žen a chámovodů u mužů) a pouze ve výjimečných případech, kde operativní cesta nebyla možná, ozařováním rentgenem (Tauchen, Škodová 2008), v KT probíhaly mimo jiné pokusy za účelem vyvinout levné a rychlé metody sterilizace, které by se hodily pro masové využití, a to ideálně aniž by si postižená osoba uvědomila, že do budoucna nebude schopná reprodukce. Jednak šlo o pokusy Dr. Carla Clauberga, jenž hledal neoperativní metodu vstřikováním určitých roztoků intravaginálně směrem do dělohy a vejcovodů, kde následné silné záněty měly způsobit jejich neprůchodnost, čímž tyto ženy měly přijít o schopnost otěhotnění. Další druh pokusů prováděl Dr. Horst Schumann s ozařováním genitálií rentgenem (při nichž docházelo k popálení) a následně k odebírání varlat či vaječníků při

8 Termínem „pseudo“ jsou dnes v kontextu 2. svět. války nazývány jen ty vědecké či lékařské pokusy, jimž chyběl vědecký postup a výsledky byly zmanipulované, aby např. dokázaly nadřazenost německého národa nad ostatními. Pokusy v KT však byly prováděny skutečnými lékaři, kteří svým chováním k vězňům nedodržovali etické principy – proto se dnes o nacistických lékařských pokusech píše jako o zločinných (a nikoliv jako o pseudovědeckých) – více viz např. Weindling 2015. Tým P. Weindlinga se v posledním desetiletí věnuje rozsáhlému výzkumu, jehož cílem je dokumentace nacistických lékařských experimentů, shromáždění informací o obětech a o procesu odškodňování. Jedná se o projekt řešený od r. 2007 na Univerzitě v Oxfordu pod názvem „Victims of Medical Experiments and Coercive Medical Research under National Socialism“ (více viz Weindling 2014; 2015; též Rubenfeld, Benedict a kol. 2014).

9 Že se tyto praktiky měly aplikovat po vítězství Německa na Slovany, je uváděno ve více publikacích (např. Wilking 2016: 418).

brutálně prováděných operacích. Oba tyto způsoby byly velice bolestivé, vyvolávaly mnohé komplikace, které končily často (patrně není možné odhadnout v kolika případech) smrtí žen (dokonce i dívek) a mužů podrobených těmto experimentům (více viz Lifton 1986, tentýž v českém překladu 2006; Scharsach 2001; Proctor 2009; Baumslagová 2013). V KT Auschwitz byl jako centrum pro tyto pokusy vybudován blok č. 10 hlavního tábora.¹⁰

Mezi dobově významné publikace dokumentující nacistická zvěrstva vydané v poválečném Československu patří kniha *SS v akci* (1960).¹¹ Jedná se o překlady dokumentů svědčících o různých oblastech zločinů SS, přičemž jednotlivé její kapitoly jsou opatřeny českými úvodníky. Tato kniha mohla pomoci upevnit poválečný československý narativ o nacistických zločinech, mj. i o lékařských experimentech včetně sterilizací, a také narativ o tom, kdo byl těmito pokusy postižen: jsou v ní zmiňovány oběti židovské a polské, též cizinci, ovšem zcela absentují oběti romské.

2 Z publikací zmiňujících nucenou sterilizaci

Romů a Sintů za 2. svět. války

Dlouho bylo zamlčováno a upozadováno, že eugenickými opatřeními byli v nacistickém Německu postiženi – vedle osob židovského původu – také Romové a Sintové. Docházelo k tomu přesto, že již krátce po válce bylo možné zmínky o nelidských praktikách páchaných na Romech a Sintech (v dobové terminologii „cikánech“) nalézt ve svědectvích především z jiných skupin bývalých vězňů, zvláště pak od vězněných lékařů a na základě záznamů ze soudních procesů s nacistickými funkcionáři obviněnými ze zločinů proti lidskosti.¹² Brzy bylo zveřejněno, že sterilizace byly prováděny v KT Auschwitz a KT Ravensbrück, a také že se tyto sterilizace týkaly i romských vězňů: zmiňovány byly ve vzpomínkách přeživších neromských vězňů KT (mezi česky psanými jsou to již rok po válce vydaná publikace Kraus, Schön / Kulka 1946: 98–99 a dále Hájková a kol. 1963¹³). Současně však hlavní proud výzkumů a publikací upozadoval či přímo zamlčoval skutečnost, že Romové a Sintové patřili do skupin, které byly německým nacismem postiženy nejhůře (viz např. zmíněná kniha *SS v akci*).

10 Novější zjištění k tématu přináší u nás nedávno vyšlá souhrnná kniha *Ženy z bloku č. 10* (Lang 2018).

K těmto zde páchaným zločinům proti lidskosti je nutné zdůraznit, že jak prof. Dr. C. Clauberg (1898–1957), tak i Dr. H. Schumann (1906–1983) unikli potrestání za své nacistické zločiny, ani jeden nebyl pravomocně odsouzen (více viz <https://www.jewishvirtuallibrary.org/horst-schumann> a <https://www.jewishvirtuallibrary.org/carl-clauberg> [cit. 2019-12-01]).

11 Kniha je překladem německého originálu *SS im Einsatz* vydaného v Berlíně, DDR, r. 1957.

12 Cenná jsou svědectví lékařů – bývalých vězňů KT, z nichž někteří svědčili při některém ze soudních procesů, především v Norimberku 1946–1947 (např. Bláha 1946).

13 První vydání již v r. 1960.

Ze zahraničních odborníků se shromažďování zmínek o utrpení Romů a Sintů za 2. svět. války včetně sterilizací věnovali systematicky a nejspíš také jako první D. Kenrick a G. Puxon (česky 2000, ovšem jejich monografie věnovaná romskému holokaustu vyšla poprvé již v r. 1972).

Se zmínkami o nucené sterilizaci či nucených potratech u Romů a Sintů se vzácněji setkáváme i v přímých vzpomínkách a svědectvích o konkrétních osobnostech: např. případ sintskeho boxera Johanna Trollmanna (např. viz Dittingerová 2016), či Rity Prigmore (zveřejněný ve filmu *Díra v hlavě*).¹⁴ V Říši měli (alespoň dočasně či někteří) Romové a Sintové možnost vyhnout se tímto způsobem uvěznění či odsunu do KT, mnohé ženy z těchto skupin byly ovšem současně nuceny podstoupit potrat.

Je třeba si uvědomit, že od r. 1938 se tyto eugenické praktiky týkaly i Romů a Sintů žijících na Německem anektovaném území (Rakousko, Sudety)¹⁵ a že krom eugenicky zaměřené legislativy z r. 1933 byly postupně přijímány přímé pokyny postavené na nacistické rasově-biologické ideologii¹⁶ a namířené výslovně proti Sintům a Romům v Německu a na Německem okupovaném území. Tato nařízení se již velice tragicky dotkla i Romů v protektorátu (zákaz kočování z r. 1939, soupis Romů z července 1942 a nucené koncentrace velké části sepsaných Romů ve dvou tzv. cikánských táborech od srpna 1942 byly organizovány již pod vlivem těchto pokynů). Na rozkaz Heinricha Himmlera z prosince 1942 byly v lednu 1943 zahájeny přípravy pro deportace Romů (a to i protektorátních) do KT Auschwitz II – Birkenau, kde sektor označovaný BIIe fungoval od března 1943 do začátku srpna 1944 jako tzv. cikánský rodinný tábor. Z těchto deportací mohly být vyjmuty jen některé pracující a usedle žijící osoby, které ovšem měly být dle oběžníku z 29. ledna 1943 přinuceny ke sterilizaci, a to všechny od věku 12 let, pokud nebyly již dříve sterilizovány (více viz Lhotka 2011; Oběžník Hlavního úřadu říšské bezpečnosti o deportaci Romů – viz Holocaust 2018; česká verze celého dokumentu viz Nečas 2005: 289–392).

Téma sterilizace Romů zaznívá též v nepřímém svědectví Ceji Stojky (Stojka 2008¹⁷: 40–41). Těto autorce vzpomínkového vyprávění (přeživší KT Auschwitz,

14 O filmu a případu Rity Prigmore, jedné z dvojčat, která jako zázrakem přežila strašlivé pokusy (a jejíž matka byla ušetřena nucené sterilizace či nuceného potratu jen díky tomu, že čekala dvojčata) viz http://aholeintheheadfilm.com/files/DVH_presskit_EN.pdf

15 O nucených sterilizacích prováděných či požadovaných za války v Sudetech pojednává článek Böhm, Markwardt (2016).

16 Připomeňme, že též ani jeden z hlavních ideologů a nacistických vědců, kteří se podíleli na zdůvodnění konečného řešení týkajícího se Romů a Sintů – Robert Ritter (1901–1951), od r. 1936 do konce války vedoucí „Rasově-hygienického a populačně-biologického výzkumného střediska“, a jeho podřízená Eva Justinová (1909–1966), jež se podílela na antropologickém výzkumu mezi německými Romy a Sinti, – nebyl po válce za svou činnost, v jejímž důsledku byli vražděni a mrzačeni zejména němečtí Romové a Sintové, odsouzen (více např. Wagner 2005).

17 Původní verze v němčině vyšla již v roce 1988.

Ravensbrück a Bergen-Belsen) hrozilo v jejích 11 letech, že bude muset podstoupit sterilizační zákrok, k němuž mělo dojít v KT Ravensbrück. Zde celý blok romských žen a dívek měl projít tímto zásahem. Nejprve všechny ženy (a za dívky jejich matky) musely podepsat souhlas se sterilizací (když předem dostaly ze strany velitelství KT – později ovšem nedodrženy – příslib, že budou následně propuštěny). C. Stojka vzpomínala, že ty, které zásah podstoupily, na následky zákroku v hrozných mukách umíraly. Své otřesné zážitky, kdy se mj. stala svědkem úmrtí své kamarádky, popsala takto:

„Když jsme [...] se vraceli zpátky, viděli jsme dva vězně, jak k našemu baráku táhnou káru. Leželo na ní hodně žen, jako dobytek jedna přes druhou. Úplně nahoře ležela naše malá drahá Resi. Byly po sterilizaci, měly veliké bolesti, nedokázaly ze sebe vypravit ani slovo. Malá Resi zemřela brzy nato, ani ostatní se z toho nedostaly. Všechny zemřely. Esesačky nám pak řekly: ‚Vy strach mít nemusíte, doktor má teď nový nástroj, ten starý zkratoval, takže došlo k nedopatření.‘“ (tamtéž: 40)

Krátce nato se Ceija s matkou dostala do jiného tábora (tamtéž: 41–43), tedy plánované sterilizaci se jim podařilo vyhnout. Patrně stejnou událost zmínili i D. Kenrick a G. Puxon, kteří se současně věnovali i sterilizaci Romů v KT Auschwitz (2000: 142–143).¹⁸ V kapitole „Sterilizace“ upozorňují, že právě tyto „lékařské experimenty“ byly pro Romy „vzhledem k dlouhodobým následkům“ obzvlášť trýznivé (tamtéž: 142). Také v knize českých autorů, *Ravensbrück*, vydané poprvé v r. 1960, se jedna kapitola věnuje zde prováděné sterilizaci (Hájková, Housková 1963: 108–111) a v ní je zmíněná událost popsána takto:

„Počátkem ledna 1945 [...] Do revíru¹⁹ byly povolány cikánky od 8 do 18 let a židovky z loňského letního transportu. Tyto cikánské děti, jejichž matky, většinou třemi křížky podepisovaly, že dobrovolně souhlasí s operací, která

18 Zajímavostí je, že podle těchto autorů měl v Ravensbrücku provádět sterilizaci jak romských žen, tak i mužů Dr. Lucas. Svědectví se různí, zda tyto zákroky dělal již koncem roku 1944 nebo jen začátkem roku 1945. O Franzi Lucasovi se zmiňuje i R. J. Lifton (2008), ovšem především pochvalně – jím citovaní pamětníci událostí o Dr. Franz Lucasovi hovoří jako o mírném a lidském lékaři, který jakoby ani nebyl nacistickým lékařem, bránil se účasti na selekcích a snažil se vězňům pomáhat (např. tamtéž: 234, 237). Další autoři z dosud zmíněných jej neuvádějí, zmínku o něm však nacházím v knize věnované známému příběhu Diny Gottliebové a jejích obrazů. Byl to právě Franz Lucas, který coby bývalý lékař rodinného tábora v Terezíně upozornil Mengeleho na výtvarné nadání židovské dívky Diny. V knižce je o něm dále zmínka, že byl po válce „odsouzen k trestu odnětí svobody na tři roky a tři měsíce“ (Ostałowska 2014: 24). Kde, kdy a za co, není uvedeno, informace zde uvedená není ničím podložena. Nikdo další ze zde zmiňovaných autorů jej s nucenou sterilizací nespojuje, což si vysvětlují především tím, že se autoři knih o zločinných nacistických lékařích nezabývali tématem sterilizace Romů v Ravensbrücku tak podrobně. D. Kenrick s G. Puxonem se odvolávají na Osvětimský proces, kde podávali svědectví sterilizovaní muži, Lucas se ovšem přiznal jen ke třem sterilizacím, v ostatních případech šlo prý o „předstírané zákroky“ (Kenrick, Puxon 2000: 142–143).

19 Revír – výraz užívaný vězni KT pro táborovou nemocnici.

bude na jejich dítěti provedena, byly postupně s židovskými mladými ženami odváděny do místnosti, odkud bylo slyšet strašlivý křik trýzněných děvčátek. Když je vyvedly, byly žluté a bílé, jako přízraky. Držely se hubenýma hnědýma rukama za bříska a naříkaly.

Před ‚revírem‘ čekaly nešťastné matky, které esesačky bitím a kopáním rozháněly. Do vejcovodů těchto děcek a dívenek byla zavedena speciální kontrastní hmota a roztok [...] Byla to sterilizace tzv. ‚metodou Clauberg‘ [...]

Bylo to strašné! Nejen že děvčátkům byla navzdýcky vzata možnost být jednou maminkami, ale bylo tu i velké nebezpečí, že se vstříknutá hmota dostane do dutiny břišní a způsobí zánět i tam. Stalo se tak hned po prvních zákrocích a čtyři děvčátka zemřela na zánět pobřišnice.“ (Hájková, Housková 1963: 110)

Ani tyto autorky však nesdělují, že se sterilizace mohla týkat také romských žen a dívek z protektorátu. Je zajímavostí, že jednou ze spoluautorek knihy *Ravensbrück* byla historička Vlasta Kladivová, která se válečnému utrpení českých a moravských Romů, konkrétně vězněných v KT AII-B, věnovala patrně jako první a zároveň velice důkladně. Pro účast v protinacistickém komunistickém odboji byla sama vězněna v KT²⁰ a během svého věznění se s romskými ženami měla možnost setkat. Jako akademická pracovnice (od r. 1953 působila na FF UK, od r. 1970, kdy byla – již jako docentka – donucena k odchodu, na AV ČR – viz Petrů 2015: 188, 516) se svým výzkumem snažila zajistit, aby válečné utrpení Romů vězněných v KT neupadlo v zapomnění.²¹ Její výzkum probíhal pravděpodobně zejména během jejího působení na AV ČR, kde se nejprve coby členka tzv. „Mezirezortní komise pro romskou problematiku při ÚSF ČSAV, sekce sociologie“ (1972–73)²² systematicky zabývala shromažďováním historických dokladů o válečném utrpení českých a moravských Romů a nejspíš se také jako první snažila o sběr výpovědí přeživších (metodou dotazníků, jež přeživším vězňům rozesílala a jejichž podoba včetně odpovědí se zachovaly²³). V žádném z jejích dotazníků a ani v odpovědích na ně však nenacházím zmínku o sterilizacích (V. Kladivová se ptala jen obecně na nemoci, pokusy a zranění). V r. 1974 spolu s prof. Nečasem odevzdala do soutěže ÚV SPB publikaci *Konečná stanice Auschwitz–Birkenau*.²⁴ Po dvaceti letech její dopracované dílo vyšlo pod stejnojmenným názvem. Nacistickým lékařským

20 V. Kladivová byla od dubna 1939 zapojena v rámci studentského komunistického hnutí do odboje a od června 1942 byla za svou politickou činnost vězněna: postupně na Pankráci, v Terezíně, v KT Auschwitz a v KT Ravensbrück (o vlastní zkušenosti zde viz Kladivová, Krušinová 1963). Odtud se jí podařilo během jeho evakuace dne 28. 4. 1945 uprchnout. Osvobozena byla dne 30. 4. 1945 (VÚA-VHA, Fond Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., os. spis Kladivová Vlasta).

21 Z osobního sdělení M. Hübschmannové, která se s V. Kladivovou znala a u příležitosti vydání její knihy s ní hovořila.

22 Tamtéž, karton 3, inv. č. 11.

23 MRK, Sbírka písemného materiálu, Pozůstalost V. Kladivové, MRK 18/2004, karton 5, inv. č. 35.

24 Dva strojopisy této zprávy spolu s podklady i poznámkami k zapracování jsou uloženy v MRK v Brně (Sbírka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladivové, krabice č. 1–5).

pokusům páchaných na Romech se věnuje na sedmi stranách: jmenuje a popisuje pokusy samotné, a dále přináší rozbor osobnosti a skutků dr. Mengeleho a okrajově se také věnuje nuceným sterilizacím (Kladivová 1994: 63–71). Její text vyznívá obdobně jako výše zmíněné knihy: nucená sterilizace se týkala hlavně těch Romů a Sintů, kteří byli říšskými občany. Tito lidé se měli „podrobit sterilizaci a pak mohli být propuštěni“. Zároveň ovšem dodává, že se tomuto zásahu bránili (Kladivová 1994: 70). Z jejího textu se zdá spíše nepravděpodobné, že by těmto pokusům mohli být vystaveni i Romové z protektorátu. Na těchto stránkách odkazuje především na strojopis MUDr. Rudolfa Vítka, jenž coby židovský lékař působil v táborové nemocnici a v dosud nepublikovaném textu *Nemocnice v cikánském táboře* podal svědectví o nelidských podmínkách v tomto zařízení. Jediná pasáž v textu R. Vítka věnovaná sterilizaci romských vězňů v Birkenau (a již V. Kladivová necituje) zmiňuje pouze 12–15 leté dívky, které měly být zákroky postiženy, ne ovšem plošně, ale dle selekce, kterou měl provádět Mengele. Nezmiňuje přesně jakou metodou, ale jednoznačně píše o operacích:

„Původně, kdy ještě nebyl plán, konečného řešení cikánského problému stanoven, chtěli Němci zabránit dalšímu množení cikánů a nařídili s t e r i l i z a c i²⁵ mladých cikánek. Na dvanácti až patnáctiletých dívkách byly tak prováděny sterilizační operace. Lékařů SS, hrnoucích se přímo k příležitosti moci si zaoperovat anebo cvičit se v operacích na ženách, bylo mnoho. U největšího počtu sterilizovaných dívek dával k operaci Mengele souhlas nebo schvaloval výběr; hrál [tu i] velkou roli procentní poměr čistoty rasy. Z toho vyplývá, že nacisté měli velký zájem na snížení počtu rodících se dětí v Birkenau.“ (Vítek, nedatováno, s. 23)

Kopie této zprávy v pozůstalosti V. Kladivové svědčí o tom, že toto svědectví lékaře (jež je možné vyložit i tak, že se sterilizace mohla týkat i romských žen z protektorátu) autorka znala, ovšem ve vlastních formulacích se nejspíš rozhodla pro opatrnost – ať už z důvodu, že jí žádný z navrácených dotazníků přímo sterilizační pokus nepotvrdil, či z důvodu, že se nechtěla dotknout postižených žen v nejcitlivějších oblastech. V. Kladivová zmiňuje také případy sterilizací, k nimž došlo v KT Ravensbrück, ve své krátké stati o Romech zařazených do transportů z tzv. „cikánského rodinného tábora“ v Auschwitz II – Birkenau do KT v Německu.²⁶ I zde ovšem explicitně zdůrazňuje, že se týkala pouze „dívek starších 14 let původem z Německa“ (Kladivová 1996: 51).

25 Zdůraznění slova proloženými mezerami – dle originálu.

26 Autorka se ve své stati zaměřila na tyto selekce pouze v době od jara 1944 do likvidace tábora, tedy do 2. 8. 1944, přináší základní údaje o počtech v tomto časovém rozmezí „vyselektovaných“ (převážně „práceschopných“) osob, popř. rodin s říšskou příslušností, z nichž muži a chlapci byli odesíláni do KT Buchenwald a ženy a dívky do KT Ravensbrück, a o jejich následných transportech do dalších táborů, popř. také zpět za účelem jejich zavraždění pro pracovní neschopnost.

Zmínky o sterilizaci romských vězňů KT z protektorátu nenacházím ani v žádné z knih C. Nečase (1994a, 1994b, 1999, 2005 aj.) a pokud vím, o tomto tématu nebyla dosud publikována ani žádná samostatná práce. Čistě tématu sterilizace protektorátních Romů za války se zatím pravděpodobně nejpodrobněji věnovala J. Stolařová v jedné z kapitol své diplomové práce, věnované sterilizaci romských žen v Československu (Stolařová 2010: 25–43). Autorka sice připouští, že se nucená sterilizace pravděpodobně týkala také původních českých a moravských Romů, a to nejspíš i těch, kteří přežili věznění v KT Auschwitz a v KT Ravensbrück, a zdůrazňuje důležitost svědectví samotných Romů, ovšem na žádné konkrétní svědectví přeživšího KT, jenž by přiznal toto trauma jako vlastní či někoho blízkého, neodkazuje. Naopak si však dobře všimla zmínek o hrozbě nucených sterilizací, kterými měli být ohroženi Romové, jež byli na základě udělené výjimky v protektorátu ponecháni a transportům unikli. V této souvislosti odkazuje na příběhy Emílie Machálkové a Jožky Kubíka (tamtéž: 42–44).

I v tomto textu se chci u otázky ohrožení sterilizací namířeném proti z protektorátu neodsunutým Romům aspoň na chvíli zastavit. E. Machálková u příležitosti křtu knihy *Memoáry romských žen* (Machálková 2004) vzpomínala:

„Roku 1944, kdy mně bylo 18 let, jsem dostala zprávu, že mám být připravená, že mě pozvou ke sterilizaci, aby se nerodilo více cikánů, neboť to je rasa podřadná, práce se štitíci. Takhle výslovně to bylo napsáno, s razítkem brněnského gestapa. Víte[,] jak m[n]ě bylo? Já už jezdila čtyři roky do práce do Slavkova u Brna, půl roku jsem už chodila s manželem, já jsem plakala, on plakal se mnou, šla jsem na druhý den do práce a nemohla jsem pracovat. Já plakala, pan ředitel si mě nechal zavolat, byl tady z Brna [–] nějaký Karel Pochop, zavolal mě, já jsem mu to ukázala a on říkal: Děvče, přece teď, když už Němci pomali utíkají, kdy ruská armáda už je žene, ty se necháš miškovat?! Je ti osmnáct let. Schovej se! Kdyby se po tobě ptali, já tě budu kryt, schovej se. Ten den k nám ze Svatobořic přijela moje teta, ona pocházela z Olomouce, nebyla Romka, a odvezla mě v noci do Olomouce, ke své matce, které už bylo pomali 70 let, a ta mě schovávala ve sklepě. Na noc, když už bylo úplně tma, tak mě na chvíli vzala k sobě zahrát. Ona bydlela v pavlačáku dole ve dvoře. To bylo v zimě, já jsem tam byla skoro šest měsíců, do nového roku 1945. Jednou tam za mnou i můj chlapec, můj manžel přijel. Tak jsem byla zachráněná před sterilizací.“²⁷ (Faltýnek 2005)

27 Shodně (i když ne tak podrobně) tyto válečné události popisuje E. Machálková také ve výše zmíněné knize (Machálková 2004: 39) a v průvodním dopise ke své žádosti o osvědčení (tzv. 255/1946) datovaném 14. 1. 2004 (VÚA-VHA Praha, Sběrka osobních spisů dle zákona 255/1946, os. spis Machálková Emilie).

Ač se můžeme divit skutečnosti, že by lékaři v protektorátu chtěli takto pomáhat nacistickému režimu, musím dodat, že svědectví o hrozbě zákroku sterilizace mi poskytla také další pamětnice, která byla na seznamu k deportaci, ale coby mišenka byla se sestrami z transportu vyjmuta. Žila v jiné obci než E. Machálková, ovšem – stejně jako E. Machálková – v hodonínském okrese. Většina její rodiny byla do KT postupně odsunuta, zatímco ona a její sestry se po propuštění musely kvůli hrozbě sterilizace ukrývat.²⁸ Z uvedených náznaků lze chápat, že protektorátní úřady, které čelily tlaku říšských orgánů, se snažily nařízením (zde konkrétně prováděcímu nařízení z ledna 1943) vyhovět a sterilizaci neodsunutých Romů určitým způsobem alespoň organizovat. Jak C. Nečas zdůrazňuje, v prováděcím nařízení se píše, že z nařizované akce (vedoucí k odsunutí všech Romů do KT) „mohly být vyňaty jenom některé osoby [např. které měly stálou práci a trvalé bydliště, popř. osoby s cizí státní příslušností], pokud by se podrobily sterilizaci“ (Nečas 1992: 28). Ovšem zda v některém případě došlo i k jejímu provedení a kým, nebylo dosud – pokud vím – publikováno. Jsou zaznamenány pouze náznaky: jak připomíná J. Stolařová ve své práci, známý primáš Jožka Kubík z Hrubé Vrbky (opět okr. Hodonín) byl z transportu spolu s dalšími muzikanty propuštěn, ovšem pod podmínkou, že nikdy nebude mít děti. A protože pak skutečně děti ani po válce neměl (a údajně neměl důvěru k lékařům), je možné spekulovat o tom, že byl nucen podstoupit lékařský zákrok sterilizace. Explicitně však tato domněnka nebyla nikdy potvrzena (Stolařová 2010: 43). D. Holý doslova uvádí: „Návrat vrbeckých cikánských muzikantů [ze sběrného tábora], třebaže s nelidskou podmínkou, že nebudou mít děti, patří k dobrým skutkům jinak neblaze proslulé tzv. Národopisné Moravy“ (Holý 1984: 48). Jeho vyjádření ovšem není možné interpretovat jako svědectví o provedené sterilizaci, ale pouze naznačující její možnost.

V další části textu se budu věnovat především analyzovaným (v žádostech uchovaným) svědectvím, z nichž vyplývá, že žadatelky nuceně podstoupily zejména Claubergovy pokusy, proto nyní zaměřím svou pozornost zejména na ně. O metodě Clauberga také R. Lifton (shodně s dalšími autory) píše, že spočívala ve vstříknutí leptavých látek do děložního hrdla žen a ve vyvolání zánětu ve vejcovodech. Pomocí rentgenových snímků dr. Clauberg následně sledoval, zda došlo k zneprůchodnění vejcovodů. Tento postup se měl opakovat údajně třikrát, ovšem některé ženy prý svědčily až o pěti injekcích (Lifton 2008: 319). Dále bylo plánováno, „aby každá pokusná žena koncem roku prodělala sexuální styk s předem vybraným vězněm,“ čímž se měla ověřit úspěšnost metody, ovšem k této fázi experimentu již nedošlo (tamtéž: 320). Clauberg měl takto trvale v péči 300 vězenkyň umístěných v již zmíněném bloku č. 10 v Auschwitz I. Souběžně ovšem byla jeho metoda aplikována dalším ženám (dle některých autorů např. všem romským ženám, které měly být

28 Vzpomínka uložena v archivu autorky, toto svědectví bude zpracováno v její dizertační práci.

z Auschwitz transportovány²⁹). Nebylo přesně zjištěno, kolik žen celkem bylo nuceno jeho metodu podstoupit – odhady se pohybují od sedmi set po několik tisíc (Lifton 2008: 325). Kolik romských žen z protektorátu bylo donuceno zákrok podstoupit, nebude patrně možné věrohodně vyčíslit, o některých z nich však vypovídá zde dále analyzovaný materiál (k úvahám o počtech se vrátím v kap. 3.2).

3 Představení analyzovaných materiálů

Se svědectvím, že se nucená sterilizace romských žen v KT týkala také romských žen z protektorátu, jsem se setkala poprvé v rozhovoru s M. Taubinger (viz Viková 2016: 98–99), následně pak díky spolupráci s M. Závodskou na nálezové zprávě jsem se od spoluautorky dozvěděla o možnosti hlubšího bádání a doplňování pořízených výpovědí a svědectví v souboru osobních spisů žadatelů o odškodnění nacistických lékařských pokusů, které jsou uloženy v Národním archivu v Praze (podrobnosti o jejich podobě a vzniku viz Závodská, Viková 2016). Právě na tyto dosud málo využívané prameny se v další části studie soustředím.

Chci zdůraznit, že hlavním předmětem zde předkládané analýzy je především těchto šestnáct prostudovaných žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů uložených v NA Praha ve fondu SPB. Na tyto spisy odkazují pouze anonymizovaně (např. žena/muž, ročník) a neuvádím již v odkazech, že zdrojem je NA Praha, SPB. Důvodem anonymizace je především citování dat velmi citlivé povahy týkajících se nejen účasti na konkrétních pokusech, ale též zdraví a poválečné kvality života žadatelů, současně ovšem i rodinných příslušníků (např. dětí žadatelů).

Zároveň ovšem v této studii na několika místech odkazují také na jiné osobní spisy, a sice žadatelů o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb., uložené ve VÚA-VHA Praha (o vzájemné komplementaritě těchto dokumentů viz tamtéž), ovšem u těchto několika odkazů důsledně uvádím i archiv, kde je spis uložen (VÚA-VHA), a ani jména žadatelů v těchto případech neanonymizuji.

Žádosti o odškodnění nacistických pokusů vyřizoval od roku 1965 Svaz protifašistických bojovníků (SPB) a tyto jsou dnes součástí jeho archivního fondu.³⁰ Jak z této sondy usuzují, v různých letech byly žadatelům zasílány různé

29 V nejstarší česky psané knize vzpomínek na KT Auschwitz v kapitole „Pokusní králíci“ autoři napsali: „Bylo sice z Birkenau propuštěno také několik cikánů, ale ti byli napřed sterilisováni“ (Kraus, Schön / Kulka 1946: 98).

30 Uloženy jsou v NA Praha-Chodov, fond SPB a celkově tvoří spolu s dalšími osobními spisy (příhláškami do Svazu) velkou část tohoto rozsáhlého fondu. Jednání SPB o odškodnění navazovalo na jednání československých úřadů a orgánů s Německem a MV ČK z let 1955–1964 založených na výsledcích jednání jednak tzv. Claims Conference s nejvyššími představiteli SRN (podrobně viz Jelínek 2014) a také díky tlaku jedné z organizací v USA (týž 2010: 90). Claims Conference (původně Jewish Conference on Material Claims against Germany – viz Jelínek 2010: 50) vznikla na začátku padesátých let sloučením převážně židovských organizací usilujících o odškodnění přeživších obětí holokaustu a její působení dosud trvá – více viz <http://www.claimscon.org/about/history/> [cit. 2019-12-01].

formuláře o rozsahu 5–9 stran: nejstarší byly předtištěné i vyplněné německy, u některých byl i český ekvivalent (tyto žádosti byly následně spolu se zdravotní dokumentací zasílány z ÚV SPB k posouzení do sídla Mezinárodního výboru Červeného kříže v Ženevě – více viz Jelínek 2010), v některých žádostech jsou současně i jejich české verze (pak byla žádost vyplněna oběma jazyky a datována současně) a na konci šedesátých let vyplňovali žadatelé již jen české a navíc upravené verze formulářů. V této době byli někteří žadatelé obesláni nejen formulářem „Příhláška za odškodnění pro žijící oběti pseudolékařských pokusů, spáchaných nacistickými lékaři na vězních koncentračních táborů“, ale také formulářem „Dotazník týkající se doplnění přihlášky k odškodnění zločinných pokusů, prováděných nacistickými lékaři v koncentračních táborech“ (viz např. žena 1, 1926). Protože by roli SPB v procesu odškodňování Romů bylo dobré věnovat samostatnou studii, odkáží aspoň na dostupný pramen (SPB 1969) a studie (Jelínek 2010; Chaloupková 2018³¹), z nichž pro mne vyplývá především toto zjištění: zatímco v letech 1965–1968 byl SPB pouze zprostředkovatelem v procesu odškodnění nacistických lékařských pokusů a o úspěšnosti žádosti (častěji ovšem o její neúspěšnosti) rozhodovala komise MV ČK v zahraničí, od r. 1969 zastávaly významnou roli právě komise ÚV SPB. Tato organizace měla od r. 1970 možnost navrhnout rozdělní vyjednané částky 7 500 000 DM³² mezi ty československé žadatele, které komise uznaly za oprávněné a kteří si žádost podali do termínu 31. 12. 1970. T. Jelínek uvádí, že komisí bylo ustanoveno osm a celkem bylo jimi posouzeno 1 327 přihlášek, z nichž kladně bylo vyhodnoceno 812. Komise byly složeny především z bývalých politických vězňů a údajně přihlížely nejen k věrohodnosti a doloženosti žádosti, ale též k sociální situaci žadatele. Domněnku o vlivu sociální situace žadatele na uznání oprávněnosti jeho žádosti (resp. navrženou výši odškodného) dokládá T. Jelínek tím, že: „[...] SPB si pro téměř 80 přihlášek nechal vypracovat posudek od speciální komise ÚV Svazu Cikanů–Romů (dále jen SCR) a 65 z nich bylo uznáno v kategorii atypických pokusů“ (Jelínek 2010: 109).

Na základě zjištění T. Jelínka se můžeme dohadovat, kolik osobních spisů z celkového souboru žádostí o odškodnění lékařských pokusů ve fondu SPB se týká romských žadatelů. Neodvážuji se odhadnout, ale jistě svou žádost nepodali všichni bývalí vězni KT, jichž se program pravděpodobně týkal. Zároveň lze téměř s jistotou předpokládat, že zmíněných 80 žádostí nepředstavuje všechny

31 Jak sleduje M. Chaloupková, SPB se v šedesátých letech 20. století zaměřil na péči o své členy. Jedním z jeho úkolů bylo sledovat možnosti rekompenzací prostřednictvím finančních náhrad. SPB tuto agendu vyřizoval mezi lety 1965–1973 (Chaloupková 2018: 66).

32 Tato částka v západoněmeckých markách je uvedena v cyklostylovaném dopise, jež SPB rozesílal na přelomu roku 1969 a 1970 žadatelům o odškodnění nacistických lékařských pokusů, kteří na ústředí SPB zasílali své urgencye (viz NA Praha, fond SPB, sbírka žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů, osobní spis žena, 1921, dopis datován 22. 1. 1970).

romské žadatele, neboť ze zde analyzovaných šestnácti osobních spisů jen jeden obsahuje doporučení (resp. posudek) ÚV SCR, zatímco ostatních patnáct bylo zjevně vyřízeno (ať kladně či zamítavě) pouze na základě dopisu, vyplněné žádosti, svědectví spoluvězňů a lékařských posudků.

3.1 Žádosti Romů a svědectví o sterilizacích

Pro tuto sondu jsem žádala o studium celkem 65 osobních spisů, a sice držitelů osvědčení dle zákona č. 255/1946, bývalých vězňů KT Auschwitz II – Birkenau, u nichž se dalo předpokládat, že si o odškodnění pokusů mohli požádat. Ukázalo se však, že si žádost o odškodnění za tyto pokusy podalo jen šestnáct³³ z nich. Ostatní se patrně o odškodnění nedozvěděli nebo žádost záměrně nepodali. Ze šestnácti prostudovaných žádostí (na něž odkazuji vždy pouze uvedením pohlaví – muž/žena a rokem narození žadatele/žadatelky)³⁴ šest žen a jeden muž popisují, že v rámci experimentů došlo též k zásahům do jejich reprodukčních orgánů. V ostatních žádostech jsou zmiňovány (pokud jsou specifikovány) jen jiné pokusy, např. odolnosti vůči zimě (dlouhý pobyt v ledové vodě), následné vystavení chladu, naočkování skvrnitého tyfu a následné pozorování průběhu nemoci, naočkování malárie, pokusy s flegmonami (ve spisech nazývanými též grece) – v některých žádostech jsou uvedeny až 4 různé pokusy (např. žena, 1915, datováno 1969). K pěti sterilizacím mělo dojít v KT Auschwitz II – Birkenau a ke dvěma v KT Ravensbrück (jedna ze žadatelek ovšem zmiňuje oba tábory: v Auschwitz došlo k zákroku a v Ravensbrücku k následné kontrole). Do analyzovaného souboru jsem zahrнула všech šestnáct žádostí, a to ze dvou důvodů: jednak je sterilizace zmíněna i ve dvou dalších žádostech jako svědectví o tomto pokusu na blízkých osobách, a dále i další žádosti jsou zdrojem poznatků, které pomohly proces odškodnění kontextualizovat.

Analyzované spisy jsou různého rozsahu, obvykle mezi 16 a 52 stranami.³⁵ Některé obsahují větší množství lékařských zpráv, urgujících či doplňujících dopisů od samotných žadatelů a žadatelek, různá potvrzení (např. potvrzení z MČK v Arolsensu o věznění v KT, potvrzení MNV o pobytu v KT či o nezávadném

33 V seznamu osob, o jejichž osobní spisy jsem žádala, byla převážná většina žen, ale též několik mužů, kteří byli např. s konkrétními ženami v příbuzenském poměru. Ze zde analyzovaných 16 žádostí tak 3 náleží mužským žadatelům a 13 ženským žadatelkám. Co se týče věku, nešlo o homogenní skupinu, nejstarší má rok narození 1891 a nejmladší 1926.

34 Z důvodů ochrany osobních údajů, dat citlivé povahy a respektování památky mučených osob a dále též s ohledem na jejich případné rodinné příslušníky neuvádím jména ani data narození žadatelů. Jak jsem zmínila výše, pokud je odkaz na pramen ve tvaru „muž/žena, rok“, jedná se vždy o zdroj NA Praha, fond SPB, sbírka žádostí o odškodnění nacistických lékařských pokusů a o záměrně anonymizovaný osobní spis.

35 Většina žádostí nebyla v době, kdy jsem je studovala, foliovaná, proto jen zcela výjimečně odkazuji též na čísla folií. Dva ze zde uváděných osobních spisů obsahovaly jen korespondenci a záznamy dokládající, že žádost byla podána po vypršení lhůty, resp. že žadatelka nezaslala vyplněný formulář (žena 1923, žena 1924).

chování, potvrzení o výši mzdy/důchodu, doporučení místní organizace SPB, svědectví bývalých spoluvězňů apod.), jiné jsou spíše strohé – obsahují jen vyžádané dokumenty. Ve většině žádostí jsou dva či aspoň jeden vyplněný formulář (nejčastěji přihláška a doplňující dotazník) s kolonkami vyžadujícími vedle uvedení osobních údajů (včetně např. i vytetovaného čísla), doby a místa věznění v době války (v jakém bloku, jmenovitě s kým byli ubytováni), uvedení členů rodiny včetně dětí, několik otázek pak zjišťuje podrobnosti o experimentu, jež chce žadatel odškodnit (místo, kde k pokusu došlo, číslo bloku, popis lékařů, kteří pokusy prováděli, jejich jména, další osoby postižené stejným pokusem, jak a kým byly vybírány apod.) a také odborný lékařský posudek ošetřujících lékařů/lékařek a v některých případech i vyjádření revizního lékaře. Některé žádosti obsahují i vyjádření interní komise ÚV SPB, která v prvních letech probíhajícího procesu rozhodovala, zda je žádost vhodná k odeslání ke komisi do zahraničí, a později rozhodovala přímo o doporučení/nedoporučení k odškodnění a případně i o jeho výši. Ve většině těchto žádostí jsou zachována vlastní svědectví pamětníků/pamětníků a lékařské zprávy, které bývají (ovšem jen u žádostí podaných na začátku šedesátých let) doplněny zprávou (většinou v německém a českém jazyce) některého z posudkových lékařů. Není ojedinělé, že nacházím v osobním spise návrh na zamítnutí žádosti, např. záznam: „Žádost nedostatečně doložena, svědecky i lékařsky, 3 pokusy na 1 osobě nepravděpodobné. Nedoporučujeme“ s pěti podpisy (žena, 1893, datováno 1971; velmi podobný záznam je též ve spise žena, 1891). Z prostudovaných žádostí nevyplyvá, kdo ze žadatelů odškodnění obdržel a v jaké výši, pouze v několika průvodních dopisech, většinou urgencích, jsou zmínky, že jiný – většinou nejmenovaný – žadatel již obdržel 5 000/ 10 000/ 12 000 (ojediněle též 15 000) DM, žadatelé se ptají, proč oni ještě neobdrželi ani odpověď (např. žena, 1916 v urgenci z r. 1972). Otázku rozhodování o výši odškodnění objasňuje T. Jelínek, jenž uvádí, že komise ÚV SPB (zasedající od r. 1969 do počátku sedmdesátých let) dělila úspěšné žadatele do čtyř kategorií a navrhla jim podle stupně a trvalosti postižení přidělit mezi 2 až 15 tisíci DM. Rozhodnutí komise ÚV SPB bylo ovšem následně revidováno z politického hlediska (určenými orgány STB), a některým úspěšným žadatelům byla částka odejmuta, jiným naopak navýšena až na 18 tisíc DM, a sice na základě jejich vztahu k „socialistickému zřízení“ (Jelínek 2010: 113–118). Proces tedy lze shrnout zjištěním, že na přiznání odškodného a jeho výši působilo více faktorů, jimž se však dále v této sondě pro nedostatek informací ve zde analyzovaných dokumentech nevěnuji.

Protože v žádosti jediného muže, který se stal ze svého pohledu právě vlivem lékařských pokusů neplodným, chybí jednoznačný popis, jaký zákrok měl podstoupit (muž, 1924, tato žádost podána až v r. 1973), soustředím se dále především na záznamy a zápisy dokládající sterilizační pokusy na ženách, které tyto žádosti obsahují: analyzuji dále zvláště formulace psané žadatelkami, jež mohou být chápány jako svědectví o pokusech, a formulace zapsané lékaři.

Je vhodné si předem uvědomit, že záznamy jak žadatelů, tak i ošetřujících či posudkových lékařů, které jsou v dotaznících a zprávách uvedeny, vznikaly mezi lety 1964–1971, a tedy popisy událostí, a zvláště jedněch z nejtraumatičtějších zážitků v životě žadatelů, byly zaznamenány (a lékaři posuzovány) s odstupem více jak 20 let. Po tuto dlouhou dobu se přeživší snažili děsivé vzpomínky a traumata vytěsnit z paměti, a některé odpovědi nemusely odpovídat skutečnosti úplně přesně. Zároveň se zdá, že při vyplnění žádosti mohl významnou roli hrát i stud a žadatelé nechtěli lékařům sdělovat podrobnosti o pokusech týkajících se zásahů v intimních oblastech vlastního těla. Další faktor hodný zřetele je ten, že žádosti vyplňovali mnohdy i negramotní žadatelé, tedy k vyplnění formuláře potřebovali asistenci druhé osoby a také před ní mohli pociťovat stud při zmiňování intimních částí těla či přímo zásahů do pohlavních orgánů. Tím by bylo možné vysvětlit skutečnost, že většina žadatelek ve svém prvním oslovení SPB (kdy reagovaly na výzvu SPB zveřejněnou ve zpravodaji SPB, popř. se o odškodňovací akci dozvěděly zprostředkovaně),³⁶ stejně jako první lékařské zprávy informující o následcích nacistických lékařských pokusů u těchto žadatelek neuvádějí ani zmínku o nucené sterilizaci, zatímco dokumenty stejných žadatelek z pozdější doby již o sterilizaci vypovídají otevřeněji. Také je možné, že žadatelky neměly zpočátku důvěru v celý proces dokazování a mohly mít obavy z případného gynekologického vyšetření u neznámého lékaře. Později (ať už pod vlivem zamítavého rozhodnutí, či na základě nového formuláře, jenž sterilizační pokusy přímo nabízel) se však rozhodly otevřeněji popsat tyto zásahy, které měly pro žadatelky velmi traumatizující a dlouhodobé (někdy i trvalé) následky.

Například dvě ze žadatelek v době podání své žádosti (v r. 1964/1968) uvedly do žádosti o odškodnění pouze pokusy se skvrnitým tyfem a další pokusy (žena, 1891; žena, 1921) a v r. 1969 do nově obdrženého (a především příhodně upraveného) formuláře jedna zaškrtnula a jedna do žádosti přepsala část v tiskopise uvedené formulace, kde jako poslední z typů pokusů, jež je možné odškodnit, je zmíněn pokus: „sterilizační: kastrace nebo částečná kastrace mužů, pomocí léků, zásahem do dělohy (pokusy Claubergovy), paprsky X“ (tento tiskopis se zachoval v osobních spisech žena, 1891; žena 2, 1926 – podoba tohoto listu viz Obr. č. 1) a prakticky po pěti letech jednání o odškodnění – snad pod vlivem možnosti zaškrtnout nabízenou možnost – popsaly i konkrétní průběh.

36 Plošně prostřednictvím televize, rozhlasu či běžných deníků se informace nešířily (viz Jelínek 2010: 110).

SVAZ PROTIFAŠISTICKÝCH BOJOVNÍKŮ

Praha 2, Legerova 22, tel. 456341

V Praze dne
FV/Dr.Bo/Dv **24. února 1970**

Vážená soudružno, vážený soudruhu,

doplňujeme informace, zveřejněné v tisku ohledně odškodnění obětí pseudolékařských pokusů, které byly páchány na věznicích nacistickými lékaři.

Podle směrnice Mezinárodního výboru Červeného kříže v Ženevě, podle kterých budeme nadále postupovat, mohou žádat o odškodnění, t. j. o poskytnutí náhrady za morální a fyzické utrpení způsobené pseudolékařskými pokusy pouze živíci či. občané. Nárok na tuto náhradu nemohou tedy uplatňovat pozůstalí po obětech zločinných pseudolékařských pokusů.

Výslovně upozorňujeme, že odškodnění budou tyto kategorie zločinných pokusů:

- a) s flegmonami a sulfonamidy,
- b) se zápalnými pumami (fosforem),
- c) s šišínky mořské vody,
- d) s jedy,
- e) se skvrnitým tyfem,
- f) s epidemickou šloustenkou,
- g) s odolností lidského těla vůči různým atmosférickým tlakům (podtlakům),
- h) s odolností lidského těla vůči účinkům zimy,
- i) s yperitem,
- k) s malárií a dalšími horečnatými nemocemi,
- l) s regenerací kostí, svalů, nervů a s transplantací kostí,
- m) sterilizační: kastrace nebo částečná kastrace mužů, pomocí látek, získaných do dělohy (pokusy Claibergovy), paprsky X.

Nepřichází-li tedy v úvahu pro uplatnění nároku v této věci škoda na zdraví způsobená v důsledku:

- 1) chirurgických zásahů nebo jiných normálních léčení, i když byly vykonány nesprávně,
- 2) epidemie (např. skvrnitého tyfu, úplavice apod.),
- 3) preventivního očkování a léčebných zákroků, i když v určitých případech způsobily onemocnění,
- 4) špatného zacházení ze strany personálu nebo lékařů koncentračních táborů,
- 5) úrazu nebo onemocnění při nucené práci,
- 6) všeobecných následků věznění v koncentračních táborech, způsobených nedostačující výživou nebo špatnými podmínkami stravování nebo nedostatečnými prostředky lékařskými a zdravotnickými,
- 7) špatné stravy (potraviný zkažený nebo nevhodné k požívání, např. jedovaté rostliny apod.).

Původní lhůta k podání přihlíšek skončila 30. června 1964. Na neustálé žádosti SPB byla prodloužena do 31. března 1969. Nyní, kdy rozhodovací pravomoc o přihlíškách přechází na československá místa, znovu obnovujeme lhůtu k podání přihlíšek. Dominik-li se i po shora uvedeném vysvětlení, že se tato akce k tebe týká, napiš nám obratem tato stručná data:

Jméno a příjmení, datum narození, místo narození, druh pokusu /viz shora/, místo pokusu /koncentrační tábor, v něm byl proveden/.

Nedostane-li žádnou odpověď na tento dopis, budeme to považovat za odvolání Tvé původní přihlíšky k odškodnění a vyřadíme Tě z evidence obětí pseudolékařských pokusů, prováděných nacistickými lékaři v koncentračních táborech.

V korespondenci uváděj vždy naši značku FV/Dr.Bo/Dv.

Se soudružským pozdravem

Dr. Jaromír Janda v.r.
vedoucí skupiny

1 příloha.
3697/69/Dv

Svaz protifašistických bojovníků
oddělení poradnických služeb
PRAHA 2, LEGEROVA 22

Obr. č. 1: Cyklostylovaný leták SPB informující žadatele o odškodnění za lékařské pokusy o těch, které je v rámci programu možné odškodnit, a naopak o útrapách a zdravotních následcích, které z programu odškodnit nelze. Originál uložen v NA, fond SPB-ÚV, Praha (1945) 1951-1969, inv. č. 818, kart. 120-134 (žena, 1921), list byl žadatelce zaslán 24. 2. 1970, dle značky byl vytvořen již v r. 1969.

3.1.1 Průběh sterilizací³⁷ z vyjádření bývalých vězenkyň KT ve formulářích

Vyjádření popisující průběh samotného zákroku jsou v žádostech romských bývalých vězenkyň KT různě podrobné: do formulářů (nejsou-li vyplněny na stroji) se vejdou většinou jen krátké a heslovité odpovědi, ovšem v některých případech je do spisu vložen i osobní dopis, v němž se k prožitým mukám žadatelka vrací i v několika větách. Z formálního hlediska je vhodné zmínit, že k popisu zásahu využívají žadatelky i různou terminologii, některé spíše odbornou, jiné spíše hovorovou.

V žádosti podané v r. 1961 žadatelka o samotném pokusu, který, jak píše, nuceně podstoupila v Ravensbrücku, uvádí: „Po uzdravení [z následků předchozích pokusů] jsem byla operována jako zdravá, po které [=následkem této operace] jsem zůstala bezdětná i do budoucna“ (žena, 1896, z průvodního dopisu zaslaného spolu s formulářem přihlášky, rok 1961). O osm let později do formuláře vyplnila mj.: „Já sama si vůbec nepamatuji o pokusech jen to, že jsme dostaly nějaké injekce, uspali nás a o dalším nic nevím [...] a obudila jsem se na bloku, kde jsme byly ubytovány. Později už jsem nijak ošetřována nebyla“ (žena, 1896, v novém formuláři vyplněném v r. 1969). Daleko podrobněji je však možný průběh experimentu popsán jejím ošetřujícím lékařem, který jí pravděpodobně dokázal klást takové otázky, že mu sdělila důležité podrobnosti a indicie (viz dále).

Některé žadatelky se více rozepsaly do přiloženého dopisu, kde je nesvazovala formulace otázky a velikost kolonky pro vlastní odpověď, a díky tomu sdělily více podrobností či informace, které dotazník nezjišťoval, ale žadatelky je pokládaly za důležité, díky čemuž se můžeme dnes vracet k těmto tíživým vzpomínkám – jeden z dopisů zde uvádím celý jako příklad s cílem zahrnout též širší kontext:

„Do konz. táb. Osvětim jsem byla zavlčená s celou rodinou, bratr, otec, matka z rasových důvodů. Bylo mě 17 roků. Byly jsme tam celé rodiny i s dětmi. Za dobu od r. 1943–1944 jsme byly z velké části vyhubeny na tyfus, malárii. Těž si nás mladé vybral dr. Mengele na pokusy. Nechávaly nás v koupelně a vyhnali nás v mrazu ven a honily. Já, že jsem byla mladá, jsem též musela dát ½ l krve pro vojsko.³⁸ Dělalý nám zásahy do rodidel a na dvojčatech se dělaly pokusy a potom už je nikdo neviděl. V roce 1944 jsme byly vybrány na transport a jeli jsme do Ravensbrücku. Předtím mě tam otec zešílel a utloukli ho a maminka se žalem utrápila a zemřela. Tak jsem jela sama na transport. Ravensbrück byl

37 Ač zkoumané materiály přináší i k jiným pokusům mnohá cenná svědectví o jejich drastickém průběhu (např. muž, 1900), v této studii se jim nevěnuji, neb jejich rozbor je již nad rámec tohoto textu.

38 Že byla romským vězenkyním odebírána krev, píše i přeživší KT Auschwitz v knize vydané již v r. 1946: „Dr. Mengele [...] odbíral také cikánským ženám krev pro vojáky na frontě a podobně.“ (Kraus, Schön / Kulka 1946: 98).

strašný lágr, byl tam hrozný hlad[,] a tak jsem myslela, že to bude můj konec. Potom nás dali do pracovního lágru, Altenburg, Schleibe [Schleiben]³⁹, tam jsme pracovaly na pancéř. pěstích. Ale byly jsme velmi slabí, tak jsme jeli do Altenburku [Altenburgu], kde jsem pracovala na lisu. Pracovala jsem 12 hodin denně a 12 hodin v noci. Moc jsem toho nesvedla, neboť to byly samé zmetky[,] a bála jsem se, že mě zastřelí. Chlapci, co tam byli na práci, mě dali někdy chleba[,] a tak jsem to přežila až do konce dubna r. 1945. Evakuovali nás do Protektorátu a tam jsem byla ještě před hranicemi osvobozená amer. vojskem v Meerane.⁴⁰ Odtud pěšky a vlakem[,] jak se dalo[,] jsem se dostala k rodině do S[...] na Hané, kde jsem čekala přes frontu. V květnu 1945 jsem šla domů a v červnu sice nemocná, úplně zničená nervově jsem šla do zaměstnání. Neměla jsem jiných prostředků, ani peněz, tak jsem musela jít do zaměstnání. Nikdy jsem nic nedostala[,] jenom odškodné pár korun, že jsem pracovala za války, tak jsem dostala ušlý výdělek. Zažádala jsem si teď o odškodnění na zdraví a přihlásila jsem se na prohlídku. Nevím, jak to dopadne, ale byla bych velmi ráda, kdybych něco dostala, jelikož jsem pozbyla rodiče a bratra[,] a to mi nemůže nikdy nic uhradit. Jsem vdaná, mám 2 děti [, ty] jsem měla až za 9 roků manželství, neboť jsem byla vnitřně nemocná z konz. táb. Osvětimi“. (žena 1, 1926, urgující dopis datovaný 1970)

Některé žadatelky (bydlící v jednom městě) užívaly pojem „rodidla“, nejspíš si vzájemně pomohly, jak do žádosti experimenty se sterilizací pojmenovat. Nejstarší z nich v r. 1970 ve své žádosti uvedla: „Pokusy byly též dělány na mých 2 dcerách. Mimo očkování nemocí též jim byl dělán zásah do rodidel“ (žena, 1893, formulář žádosti není datován, přiložené dopisy žadatelky datovány 1970). Jiná žadatelka, obyvatelka stejného města, o zásazích píše:

„Byly mi vstříkovány injekce do rodidel. Následkem toho jsem byla sterilní, až do roku 1949. Po dlouhé léčbě u ženských lékařů a na psychiatrii jsem měla dvě děti, které byly velmi nemocné.“ (žena, 1915, v žádosti podepsané 11. 2. 1970)

Další žadatelka z téhož města své vyjádření formuluje takto:

„Musela jsem lehnout na lůžko a byly mi dány dvě injekce s nějakou tekutinou. Ošetřena jsem nebyla. Jenom po krátké době jsem byla znovu prohlédnuta,

39 Jde o KT Schlieben, kam bylo dne 19. 7. 1944 transportováno 998 vězenkyň (uvádí se, že mezi nimi byly Romky, Sintky, Francouzky a Belgičanky) z KT Ravensbrück (více viz <http://www.schlieben-berga.de/index.php?id=2&key=0&chref=geschichte>).

40 Na saské městečko Meerane ležící asi 24 km jižně od Altenburgu vzpomíná jako na místo svého osvobození americkým vojskem také sintská (za války vězněná) pamětnice Martha Guttenberger, nar. 1921 (Werner, Guttenberger 2020: 141).

neboť injekce mi byly vstříknuty do rodidel. [Všechny pokusné zásahy] Konaly se v jedné místnosti. Normální lékařská ordinace s rentgenovým přístrojem.“ (žena 2, 1926, ve formuláři, datováno 1969)

A tatáž jinde uvádí:

„Jméno lékaře, který pokus prováděl, neznám, ale dr. Mengele jej doprovázel a toho bych poznala. Byl vysoký, rezavý, štíhlý. Byli to němečtí lékaři. Též nám byl očkovan skvrnitý tyfus[,] a to všem příslušníkům na lágru bez rozdílu věku. To vím osobně od dr. Čěšpivy a dr. Štice [Šticha], čes. lékařů, neboť byl[i] k tomu donucen[i]. V r. 1944 v Ravensbrück [jsem byla opět na ošetřovně]. Byla jsem znovu prohlížena vnitřně: něm. lékař mi znovu kontroloval rodidla.“ (žena 2, 1926, formulář žádosti, datován 1970)

Jiná žadatelka uvádí příčinu své poválečné dočasné neplodnosti jen ve formuláři, a to v náznacích, nepřímě, kdy nejprve píše o hlavních traumatech: „Celá moje rodina zemřela v koncentračním táboře. I moje dvě děti, s kterými jsem přijela do Osvětimi“ (žena, 1921). A dále jen na okraj zmiňuje: „Po příchodu do koncentračního tábora měla jsem normálně měsíčky, od doby však konání pokusů jsem je ztratila“ (tamtéž). Tyto „pokusy“ však nepopisuje, resp. do formuláře (v jednotlivých kolonkách, které se na podrobnosti ptají) odpovídá: „nepamatuji si“, „jsem negramotná“, „neumím číst“, „nevím, v kterém bloku to bylo“. Zmiňuje pouze skutečnost, že na stejné pokusy zemřely 4 nejbližší příbuzné ženy – „matka, sestra a dvě švagrové“ (tamtéž).

Zmínky o sterilizacích jsou tedy nejednotné, celkem jsou naznačeny v šesti studovaných žádostech žadatelek, a to především ve formulářích. Více podrobností se ovšem nachází v příložených dopisech a výjimečně též v lékařských posudcích (těm se věnuji dále).

3.1.2 Následky sterilizačních pokusů

Žádosti o odškodnění pokusů zjišťovaly nejen, jaké pokusy vězněné osoby podstoupily, jak a kde probíhaly, kdo další se jich účastnil (a kdo by je mohl dosvědčit), ale také jak dlouhodobé následky tyto pokusy měly.

Formulář pro žadatele sledoval i to, kolik dětí žadatelé mají a kdy se narodily. I z těchto uvedených dat lze zjistit, že někteří ze žadatelů zůstali po válce již bezdětní, zatímco některé žadatelky měly děti až s určitým časovým odstupem, možná⁴¹ po léčbě neplodnosti.

41 Vzhledem k malému počtu osobních spisů i omezenému množství přímých svědectví se však těmito spekulacemi ve svém článku nezabývám.

Tři žadatelky si také stěžovaly na postižení vlastních dětí narozených po válce, a tato jejich postižení (mentální, neurologická, psychiatrická) zdůvodňovaly právě tím, že podstoupily nacistické lékařské pokusy a samy z nich měly psychické zdravotní následky (žena, 1923; žena, 1915; žena 1, 1926), např. „chlapec je po mě nervově narušený a též ho léčím na psychiatrické klinice“ (žena 1, 1926, datováno 1970).

V případě, že žadatelé nemohli mít následkem věznění v KT děti, byla tato skutečnost v žádosti obvykle zdůrazněna. Mužský žadatel, jenž svou žádost podal asi 2,5 roku po stanovené lhůtě (v létě 1973), ve svém svědectví o provedených pokusech a jejich následcích uvedl:

„Po roce 1949 jsem byl [...] u odborné lékařské prohlídky [...], kde bylo též zjištěno, že nebudu moci zplodit děti. Tato neplodnost u mě byla určitě zaviněna nedovolenými injekčními zákroky prováděnými SS lékaři.“ (muž, 1924, fol. 12, datováno srpen 1973)

Kromě toho žadatelky trpěly zdravotními následky. Jak jedna z nich píše, po návratu domů se léčila a potíže jí stále přetrvávají, jak uvádí: „[Z]ánět vaječníku, poruchu menstruační, revma kloubový a nervové poruchy mám dodnes, jelikož mi tenkrát bylo 14 let[,] nemohu si dnes po tolika letech týkající se pokusu si pamatovat“ (žena 2, 1926, formulář vyplněn 1969).

Z následků uváděných v šestnácti prostudovaných žádostech jsem uvedla pouze ty následky, které žadatelé uváděli v souvislosti s nucenou sterilizací. Na prvním místě to byla nemožnost mít děti, popř. obtíže s otěhotněním, k němuž došlo až po léčbě, nepravidelnost menstruačního cyklu, vysoký krevní tlak, nemoci srdce, a do souvislosti s pokusy více žadatelek uvedlo i postižení po válce narozených dětí: mentální a neurologické vady, ale i psychické obtíže vyžadující psychiatrickou léčbu.

3.1.3 Lékaři v osobních spisech žadatelů o odškodnění

Ve většině osobních žádostí figuruje několik jmen lékařů z různého období. Za prvé, formuláře se přímo ptají na jména doktorů, kteří pokusy prováděli, žádají jejich popis, za druhé, všechny kompletní žádosti jsou doprovizeny zprávami ošetřujících či revizních/posudkových lékařů a třetí skupinu tvoří lékaři – bývalí vězni KT, na jejichž možné svědectví se žadatelé odvolávají. Co se týče jmen lékařů z doby nacistické perzekuce, ve většině žádostí je žadateli uvedeno, že jméno lékaře, jenž prováděl pokus, neznají, ale pamatují si jméno dr. Mengeleho. Někteří též podávají svědectví o tom, jaké hrůzné experimenty páchal na dvojčatech, uvádí jeho popis a případně zmiňují i jeho přítomnost u pokusů jako infekce tyfem a jeho následná léčba, popř. že on tyto experimenty nařídil.

Jak je výše ilustrováno, mnohdy se samotné žadatelky o sterilizačních pokusech vyjádřily nepřímo či v opisech. Ve většině žádostí proto podoba lékařské zprávy z doby vyplňování žádosti mohla být velice významná pro další rozhodování o odškodnění. Z některých lékařských zpráv vyplývá, že se vyšetřujícím lékařům podařilo patrně vhodně volenými otázkami důležité doplňující informace od žadatelky zjistit. Např. revizní lékař u citované žadatelky (žena, 1896), která v žádosti nebyla schopna uvést nic, než že po nějakém zásahu již nemohla mít děti, píše:

„[...] v konc. táboře Ravensbrück byla spolu s jinými spoluvězenkyněmi převedena na nemocniční oddělení. Tam jí byla aplikována inj. – udává, že do ramene, načež měla závratě, bolesti hlavy, pak usnula a probudila se až na obytném baráku. Měla bolesti v břiše, to měla ovázané a zjistila, že na břiše má podélnou ránu se stehy. Poté asi za 3 dny dostala inj. do dolní končetiny, po bolesti hlavy, závratě, ztráta vědomí – na jak dlouho se nepamatuje, dlouho spala – jak dlouho neví. Potom byla ikterická, silně zvracela, měla průjmy, trvalé bolesti v břiše. Nic nejedla (na radu Lidické ženy, ostatní ženy, u kterých byly provedeny podobné pokusy, všechny zemřely – ale jedly), pila jen čaj. Operační rána hnisala a dlouho se hojila. Pak byla převezena do Bergen-Belsenu, oper. rána stále hnisala [...] 5 dnů nic nejedla a nepila (neměla co), byla pomatená, pro celkovou slabost nemohla chodit. [...]. Po operačním zákroku ustaly menses, které před tím měla pravidelné i po dobu pobytu v KT, následně typické potíže klimaxu (bol. hlavy bývaly enormní, navíc bušení srdce v klidu, vyšší TK, který přetrvává od té doby). [...] U nemocné byla provedena laparotomie, z palpačního gynekolog. vyšetření nelze zjistit, o jakou operaci šlo, dle anam., a klin. průběhu asi o pokus sterilisace, následně ihned amenorhea – s bouřlivým průběhem klimaxu.“ (MUDr. Zeman, 1962 in žena, 1896)

Porovnáme-li tento podrobný popis průběhu pokusu s vlastním vyjádřením žadatelky (viz výše), je zřejmé, že se ošetřujícímu lékaři podařilo vzbudit u žadatelky důvěru a prolomit její ostych. I další lékařská zpráva z jiného osobního spisu obsahuje informace, které v tomto případě žadatelka sama do žádosti neuvedla:

„Dle sdělení pac. byly jí aplikovány nějaké injekce do rodidel, po nichž se objevily vysoké teploty. Udává, že se po návratu z KL léčila pro sterilitu v Ostravě, jméno lékařky si již nepamatuje. 1948, 1951 pak porodila. Prvý syn byl předčasně propuštěn z voj. sl. pro nějaké psychiatrické obtíže. ...“ (MUDr. Sup, 1970 in žena, 1915, fol. 8, posudek datován 11. 2. 1970)

Oproti tomu jiní lékaři evidentně nevěděli, na jaké nacistické lékařské pokusy by se mohli tázat, popř. neměli snahu se o provedených experimentech dozvědět víc. Proto jejich zprávy občas značně kontrastují s formulacemi nacházejícími se v pozdějších dopisech žadatelek a jimi vyplněných tiskopisech. Určité otázky přináší zejména všechny čtyři znalecké posudky MUDr. Mílka. Tento posudkový lékař byl sám bývalým vězněm KT, a to z rasových důvodů. S romskými vězni se během věznění osobně setkal, neb působil jako lékař v tzv. cikánském táboře v Hodoníně u Kunštátu (od ledna do července 1943), vězněn byl ovšem i v dalších táborech, kde se mohl s romskými vězni seznámit.⁴² O poměrech v Hodoníně u Kunštátu podal v roce 1974 svědectví pro Vlastu Kladivovou (Nečas 2014:77). Podle MUDr. Mílka romští vězni tohoto cikánského tábora šířili tyfus nedostatkem disciplíny (což se mělo projevit mj. jejich odmítáním zůstat s nemocí v izolaci déle než jeden den) apod. Jeho vzpomínky na Romy vězněné v hrozných podmínkách přeplněného tábora v Hodoníně u Kunštátu evokují vzpomínky jiného lékaře (uváděného v knize dr. Liftona jako Dr. B.), jenž ve svých zmínkách o poměrech v tzv. „cikánském rodinném táboře“ v Auschwitz II – Birkenau obviňuje především vězně z extrémně špatné situace v této části tábora. Psycholog a psychiatr R. Lifton na jeho výpovědích ukazuje „princip svalování viny na oběť samu“, jímž se lékaři – bezmocní v daných podmínkách léčit – bránili vlastním pocitům selhání (Lifton 2008: 375). Ze zkoumaných lékařských zpráv MUDr. Mílka (v porovnání s ostatními posudky velmi podrobných) většinou vyplývá, že u konkrétních romských žadatelů nelze s jistotou prokázat souvislost mezi stávajícími obtížemi a nacistickými lékařskými pokusy, čili nelze ani prokázat, ani vyloučit, že na žadateli byly provedeny uváděné lékařské experimenty. Je ovšem zřejmé, že prokazování souvislostí mezi uváděnými pokusy a obtížemi zjevnými po více jak dvaceti letech bylo velmi obtížné. Za zmínku však stojí, že ani u jedné žadatelky MUDr. Mílek nezmiňuje sterilizační pokus, ač se zdá, že mu ho žadatelka naznačuje. Např. do zprávy v r. 1963 napsal:

„V létě 1943 v Osvětimi spolu s jinými mladšími vězenkyněmi dostala nějakou injekci do hýždě, po které měla teploty a bylo jí nevolno asi 14 dní. Na další průběh se nepamatuje.“ (žena 1, 1926, datováno 1963)

Sama tato žadatelka však do dotazníku vyplněného v r. 1968, tedy o pět let později, neuvádí, že by dostala injekce do hýždě, ale byly jí zavedeny intravaginálně – jejími slovy „do rodidel“ (jak citováno viz výše – žena 1, 1926). Lze si představit,

42 MUDr. Mílek v žádosti o vlastní Osvědčení uvedl dobu a místa svého věznění takto: „17. 1. 1943 – 12. 7. 1943 v Cikánském táboře v Hodoníně u Kunšt., 13. 7. 1943 – 5. 9. 1943 Terezín, 7. 9. 1943 – 10. 7. 44 Osvěncim, 10. 7. 1944 – 21. 1. 1945 Osvěncim II, 9. 2. 1945 – 23. 5. 1945 Buchenwald“ (VÚA-VHA, Sbírka osobních spisů dle zákona 255/1946 Sb, Alfred Mílek).

že tento rozpor mohl vzniknout jako nedorozumění např. tím, že žadatelka pouze nonverbálně naznačila, kam jí byly injekce aplikovány, a lékař do zprávy uvedl takový průběh experimentu, jakým si její slova vyložil. Do jaké míry se MUDr. Mílek snažil pochopit, co mu žena, k jejíž žádosti se měl vyjádřit, naznačuje, popř. též proč se nesnažil, zůstává otázkou.

Při posouzení zdravotního stavu žadatelky (jež do formuláře uvedla popis sterilizace v Ravensbrücku a též fakt, že zůstala bezdětná) MUDr. Mílek píše:

„Na nemocné byl podle její výpovědi v r. 1942 spáchán pokus chladem a pravděpodobně další nějakou infekcí. Nyní provedené vyšetření neprokazuje, že by zločinný pokus měl za následek trvalé poškození jejího zdravotního stavu.“ (žena, 1891, datováno 1964)

Ošetřující lékařka žadatelky ovšem předpokládá, že její obtíže od r. 1960 mají souvislost s vězněním a trýzněním v KT (tamtéž). Žadatelka pak do žádosti uvádí: „[M]ohu jen připom[n]ět, že nikdy jsem nerodila, zásahy[,] pokud vím[,] byly kruté, některé ženy tyto nepřežily. Jsem v současné době přestárlá a zdravotní stav z tohoto důvodu není dobrý, ba ani uspokojivý. Je třeba, aby k tomuto bodu měl konečné slovo obvodní lékař, který mě zná“ (tamtéž). Rozpory v této žádosti jsou velmi pravděpodobně způsobeny ostychem žadatelky mluvit s revizním lékařem – mužem o skutečném průběhu experimentů, otevřeněji je schopna hovořit o nich s lékařkou – ženou, ale především je naznačuje do dotazníku, který se na ně přímo táže.

Nad dalším posudkem MUDr. Mílka, založeném v osobním spise žadatelky žena 2, 1926, si uvědomuji i jiné souvislosti. Závěr posudku zní:

„Nemocná trpí chronickým ekzémem. Na nemocné byly provedeny v r. 1942 pokusy injekcemi, které měly za následek hnisavou lymfadenitidu [tj. zánět mízních uzlin, pozn. LV]. Jizva pod čelistí po incisi [tj. chirurgickém otevření, pozn. LV] je přímý důsledek pokusu.“ (žena 2, 1926, datováno 1964)

Tento posudek je dokladem k žádosti z r. 1963, v níž žadatelka sama uvádí pouze jiné typy nacistických lékařských pokusů: „skvrnitý tyfus, horečnaté stavy a odolnost těla vůči mrazu a zimy, vytržení zdravých zubů“ (žena 2, 1926, žádost z r. 1963) – a její žádost dosvědčují (krom citovaného posudku) i tři spoluvězni, z toho dva jsou muži – z nich jeden byl vrstevníkem žadatelky; velmi pravděpodobně měla ostych hovořit i před ním o sterilizačním pokusu. Ovšem v r. 1969 žadatelka do nového formuláře, který se ptá na účast při pokusech s nabídkou možnosti pod bodem „m“ – sterilizace, popisuje již pouze tento pokus (jenž byl prováděn „injekcemi do rodidel“) a uvádí jména některých spoluvězeňkyň, na nichž byl stejný pokus páchan. Ze všech zde zkoumaných žádostí pouze tato obsahuje i doporučení expertky a znalkyně, lékařky (MUDr. Nedvědové), která nejen že byla

zjevně do problematiky nedobrovolných sterilizací páchaných v KT na romských ženách zasvěcená (sama byla vězněná v KT Auschwitz i v Ravensbrücku),⁴³ ale také byla ochotná pomoci a podpořit kladné vyřízení žádosti – jistě nad rámec svých povinností. Citujme z jejího posudku:

„K žádosti [žena 2, 1926], bytem [...], cikánské národnosti, o náhradu za utrpěné škody na zdraví způsobené lékařskými pokusy v době nacistického věznění, potvrzují, že na dětech, dívkách a ženách cikánského původu byly v Osvětimi a později i v Ravensbrücku prováděny sterilizace tzv. Claubergovou metodou (v Osvětimi je prováděl SS MUDr. Clauberg většinou osobně). Tato spočívala v tom, že se pod kontrolou rtg paprsků vstříkovala do dělohy žíravá látka (argentum nitricum) společně s kontrastní hmotou jako ukazatelem. Žíravá látka vyvolala ve vejcovodech sterilní zánět, ty se uzavřely, a tak bylo znemožněno oplození. Vstřikování se děla[lo] bez předchozího vyšetření a pod tlakem, takže ženy byly vážně ohroženy i možností zanesení infekce do dutiny břišní. Zárok byl kromě toho velmi bolestivý zejména ovšem u dětí a pannen. MUDr. Zdeňka Nedvědová,⁴⁴ Praha 4 [...].“ (žena 2, 1926, fol. 19, datováno 1969)

Takovýto posudek měl pro žadatelku pravděpodobně skutečný význam, a to jak z hlediska procesu odškodňování, tak i z morálního hlediska – reálně uznával její utrpení. Bohužel, byl ve všech šestnácti analyzovaných žádostech zcela ojedinělý.

Co se týče zmiňovaných českých vězeňských lékařů z doby války, čtyři prostudované žádosti obsahují dovolávání se na Dr. Čěšpivu, popř. na Dr. Šticha a některé i na prof. Epsteina, kteří by dle mínění žadatelů mohli – kdyby žili⁴⁵ – jejich tvrzení dosvědčit. Všichni tito lékaři byli sami vězněni a zároveň vykonávali lékařskou službu v tzv. cikánském rodinném táboře umístěném v AII-B, BIIe (kde působilo až 30 lékařů a 60 ošetřovatelů – viz Kladiřová 1994: 52). Prof. Epstein

43 Ve své žádosti o osvědčení 255/1946 píše tato lékařka, že vězněna byla pro účast v odboji, a sice „od 5. 7. 1942 na Pankráci, od 15. 12. 1942 v Terezíně, od 29. 1. 1943 v Osvětimi [a] od 19. 7. 1943 do osvobození v Ravensbrücku“, zadržena byla i se svým mužem, doc. dr. Milošem Nedvědem (vedoucím odbojové skupiny KSČ – pražských lékařů), jenž v KT Auschwitz zemřel (VÚA-VHA Praha, Osobní spisy žadatelů o osvědčení 255/1946, os. spis Nedvědová Zdeňka, vložka „G“). Dle uvedených dat se se žadatelkou mohla setkat jak v KT Auschwitz II – Birkenau, tak v Ravensbrücku (ovšem zda se osobně Dr. Nedvědová se žadatelkou znaly, ze žádosti nevyplývá).

44 O MUDr. Z. Nedvěďové vypovídá článek z r. 2016 „Sluníčko lagru“ – Příběh Zdenky Nedvěďové-Nejedlé, dostupné na: <https://newsletter.pamatnik-terezin.cz/slunicko-lagru-pribeh-zdenky-nedvedove-nejedle/> a dále Havlínová (2015).

45 Prof. MUDr. Bertolt Epstein žil v letech 1890–1962 (Simunek 2017: 323). Roky úmrtí jsem se snažila ověřit i u o generaci mladších lékařů, a to v jejich osobních spisech (VÚA-VHA Praha, Sběrka osobních spisů dle zákona 255/1946). Jak MUDr. Jan Čěšpiva, tak i MUDr. Zdeněk Štich se narodili v r. 1911. Kdy zemřel první z nich, se mi zjistit nepodařilo, ale o MUDr. Zdeňku Štichovi je v jeho žádosti o osvědčení uvedeno, že zemřel 9. 4. 1968 (více viz jejich osobní spisy Čěšpiva Jan a Štich Zdeněk).

byl v nemocnici dr. Mengeleho jako výzkumník – zkoumal zde možnosti léčby nomy, kterou trpěly obzvláště romské děti, a z těch se mu některé podařilo vyléčit (Lifton 2008: 346; o prof. Epsteinovi a o dalších českých lékařích svědčících o nacistických lékařských pokusech – podrobněji viz Šimunek 2017). Dr. Čěšpiva i Dr. Štich byli přímo v nemocnici cikánského tábora, kde působili jako ošetřující lékaři do poloviny srpna 1943 (Kladivová 1994: 52).

Dle žadatelek nejen že tito čeští lékaři přesně věděli, jaké experimenty museli všichni vězni podstoupit, ale také např. naočkování tyfem prováděli přímo oni:

„Kdyby žil Dr. Čěšpiva [Čěšpiva]⁴⁶ a Zdenek⁴⁷, tak by mohl[i] dosvědčit tyhle pokusy, poněvadž to měly nařízené. Též prf. Epstein z Prahy.“ (žena, 1915, ve formuláři u otázky „jaké zásahy byly dělány kterým lékařem“, datováno 1970)

Uvádění jmen konkrétních českých lékařů jako by mělo zvýšit věrohodnost žádostí, stejně tak i odvolávání se na „lidickou ženu“ (viz výše), neb všichni znali příběh lidických žen, které byly symbolem nacistického bezpráví, bylo možné se jich na události dotázat, ověřit si, zda tyto experimenty mohly být prováděny na žadatelích. Připomínání jejich přítomnosti u trpících romských žen může symbolizovat též snahu těchto žadatelek připomenout či dovolat se uznání, že i Romky (stejně jako lidické ženy) trpěly neprávem. Jak věznění lékaři, tak i lidické ženy mohli být vnímáni jako autority.

Z analyzovaných osobních spisů se jeví, že role lékařů, kteří psali zprávy (či expertní posudky), mohla být v odškodňovacím procesu klíčová. Stejně důležitá mohla být i role prostředníka, který pomohl žadatelům vhodného lékaře, jenž by napsal příznivý posudek, nalézt. Pokud žadatelka nebyla schopna o sterilizačním pokusu sama promluvit či ho popsat a nesetkala se s lékařem, který by měl o prováděných praktikách povědomí a zároveň by byl schopen citlivě klást žadatelce otázky, mohlo se stát, že se v žádostech popisy tohoto pokusu a jeho následky vůbec neobjevily.

Současně je třeba zdůraznit, že prokázat příčinnou souvislost mezi stávajícími potížemi a experimenty podstoupenými v KT bylo velice těžké a v době, kdy procesy probíhaly, si to uvědomovali i zasvěcení lékaři, jak dokládá již kniha *Následky války na lidském zdraví* (Bláha a kol. 1966), především statí v kapitole R. Bureše nazvané „Problém průkazu příčinné souvislosti“ (Bureš 1966: 140–144). Přesto se ze šestnácti analyzovaných osobních spisů zdá, že k prokázání kauzality mezi podstoupenými pokusy a zdravotním stavem pacientů přistupovali lékaři různě: někteří se snažili žádost podpořit více a jiní méně.

46 Komolení jmen lékařů v žádostech vyplněných bývalými vězni KT je velmi časté (Dr. Čěšpiva je častěji zapsán jako Čěšpina, zatímco Dr. Štich obvykle jako Štyc, Štic, Štica).

47 Mohla by mít na mysli Dr. Zdeňka Šticha.

3.2 Kolik Romů z Čech a Moravy bylo sterilizačními pokusy postiženo?

Jak je výše zmíněno, v odhadech o sterilizacích v KT se uvádí stovky až tisíce případů. Kolik z nich bylo spácháno na romských ženách a kolik z nich bylo původem z protektorátu, se patrně již nedozvíme. Přesto se u této otázky ještě zastavme. Ze svědectví romských žen, které žádaly o odškodnění, je možné vyčíst i jména dalších obětí, zároveň ale z odpovědí vyplývá, že většinu osob zařazených spolu s nimi do pokusů neznaly. Jedna ze žadatelek píše: „[k pokusu bylo vybráno] asi 30 osob, [jejich zdravotní stav, věk, národnost] dobrý, od 15 do 25 let, česká a německá, [jejich jména] [Jméno 1, Jméno 2, Jméno 3, Jméno 4]⁴⁸“ (žena 2, 1926, formulář vyplněný 1969), tedy v jejím případě z asi třiceti osob, které s ní byly k zákroku vybrány, je schopna uvést jménem jen čtyři. Z dříve uvedeného svědectví by se mohlo zdát, že sterilizační museli projít všichni romští vězni (u žen logicky především ty ve fertilním věku), než byli posláni z KT Auschwitz II – Birkenau do jiného tábora (viz citovaní Kraus, Schön / Kulka 1946: 98), ale zde zkoumaná svědectví žadatelů o odškodnění nacistických pokusů tuto praxi nepotvrzují. V. Kladivová přináší přehled tří po sobě jdoucích transportů z „cikánského tábora“ do Buchenwaldu a Ravensbrücku, kde vyčísluje, kolik žen a mužů bylo (byť mnozí jen dočasně) odvezeno (1994: 89–96). Patrně bude možné jednoho dne vyčíslit, kolik z těchto bývalých romských vězňů KT se dožilo konce války, stejně tak se možná v dohledné době dozvíme, kolik žen postižených sterilizačním pokusem si podalo žádost o odškodnění. Je ovšem zřejmé, že tyto žádosti si mohly podat jen takové oběti pokusů, které se a) odškodňovací akce (nejlépe roku 1969) dožily a b) o odškodňovacím procesu se včas dozvěděly. Jak píše jedna z oněch dvou žadatelek, které se ÚV SPB ozvaly až po termínu (a z jejich složky tedy nevyplývá, zda se i ony nestaly oběťmi sterilizačních pokusů):

„...žádám o odškodnění za pokusy, které na mně prováděli v koncentračním táboře Rawensbrücku [Ravensbrücku]. O poskytnutí náhrad jsme nebyli seznámeni ani Vaším sekretariátem ani naší odbočkou ve Veselí nad Moravou. Nesouhlasím s tím, že odškodnění bylo poskytnuto jen několika málo lidem. Tak byli poškozeni zejména tím, že neumí někteří psát a číst.

Žádám proto, aby se Vaše komise touto otázkou znovu zabývala a snažila se o to, aby náhrady za pokusy byly přiznány i ostatním. Žádám Vás o sdělení, přichází-li v úvahu dodatečné zařazení do seznamu pro přiznání odškodnění.“ (žena, 1924, datováno 1972)

48 Jména jsou záměrně nahrazena značkami.

Její stížnost byla zamítnuta věcným sdělením, že termín již vypršel. Patrně nikdy nebude známo, jak velká část přeživších bývalých vězňů KT (postižených nacistickými lékařskými pokusy) z řad romských mužů a žen se o možnosti získat toto zcela výjimečné odškodnění nedozvěděla včas. Je sice doložené, že v šíření povědomí o této jednorázové a časově omezené akci pomáhal i Svaz Cikánů-Romů (SCR) (viz Závodská, Víková 2016: 115–121), ovšem i jeho kontakty na přeživší bývalé vězně KT byly v prvním roce jeho vzniku jistě ještě omezené.

Pravděpodobně se nikdy nepodaří zcela vyčíslit rozsah tohoto specifického násilí na romských ženách a mužích z Protektorátu Čechy a Morava, kterému byli během svého věznění vystaveni, ani se nepodaří zjistit počet přeživších, kteří se po válce z následků těchto pokusů snažili léčit či se s nimi vyrovnat. Existují pouze vzácná přímá svědectví – mj. i ve zde připomínaných žádostech – a dále příznání nacistických lékařů a jejich asistentů, popř. svědectví spoluvězňů, mezi nimi i lékařů. Předpokládám, že v nedaleké budoucnosti bude možné sečíst žádosti romských žen i mužů, kteří si na konci šedesátých let podali žádost o odškodnění nacistických lékařských pokusů, ovšem kolik z nich se odškodňovacího procesu nedožilo, či kolik si o odškodnění experimentů s novými metodami sterilizace nepožádalo buď proto, že se o něm nedozvěděli, nebo že měli i po tolika letech zábrany o pokusech promluvit, se bude těžko odhadovat. Zároveň je alarmující, že asi jen nepatrná část z nich se domohla odškodnění a zároveň mnozí si kvůli několik let trvajícimu odškodňovacímu procesu museli protrpět martyrium dokazování věrohodnosti vlastních nejbolestivějších vzpomínek. Tím se již dostávám k nejzávažnější části tohoto textu, a sice k souvisejícím etickým otázkám.

3.3 Etická rovina této studie a zamyšlení nad metodami při práci s těmito dokumenty

V průběhu bádání a psaní této stati jsem řešila dvě dilemata. První byla otázka: mám právo zveřejnit citace ze žádostí týkající se sterilizačních pokusů, které nebyly zapsané jako svědectví o hrůzách romského holocaustu, ale pouze za účelem domoci se odškodnění? Logicky lze předpokládat, že si oběti tohoto násilí nesly nejen fyzické, ale i psychické následky: od hluboké deprese po rezignaci – měly se (naštěstí některé jen dočasně) vyrovnat s tím, že ztratily možnost stát se matkami. Reprodukční funkce byla v tradičním chápání role muže a ženy v romských společenstvích tím nejzákladnějším privilegiem a současně i úkolem všech žen. Na druhé straně, pokud v rodinách takto postižené ženy sdělovaly další generaci svá traumata z válečné doby, mohly se děti (především dcery a vnučky) alespoň v náznacích dozvědět o nacistických lékařských pokusech včetně sterilizačních experimentů (a posléze dlouhé a náročné léčbě následků těchto pokusů). Jak výše zmiňuji, právě potřeba doplnit si takto tradované vzpomínky mne dovedla ke studiu zde prezentovaných žádostí. Možná i další badatelé ocení toto jejich zveřejnění. Nakonec jsem se

rozhodla věnovat jim svou pozornost touto studií a odkrýváním utajených válečných traumat doplnit mozaiku dosavadního poznání romského holokaustu. Současně ovšem záměrně tajím konkrétní jména a osobní údaje žadatelek (viz výše). Tím se snažím vyřešit své dilema: téma odhaluji jako málo probádané a nedostatečně popsané, současně se snažím neohrozit památku přeživších i jejich příbuzných.

Další etické dilema jsem řešila až v průběhu psaní a souviselo s formulacemi v posudcích lékařů, především pak se týkalo posudků MUDr. Mílka – bývalého vězně KT. Jedná se o již zemřelou osobu, která nám nemůže podat své vysvětlení – tedy čelila jsem otázce: mám právo upozorňovat na kontrast mezi jeho posudky a vyjádřeními žadatelek? Po určitém váhání jsem se rozhodla o identifikovaném rozporu nepomlčet: MUDr. Mílek byl součástí lékařského systému, tedy nestavím se k němu jako k jednotlivé osobě, ale k jeho roli. K roli, která mohla být směřována též určitým společenským diskurzem. Postupně jsem si totiž začala uvědomovat, že lékařské zprávy vložené do osobních spisů byly psány na přelomu šedesátých a sedmdesátých let, tedy v době, kdy v socialistickém Československu začaly být prováděny první nucené sterilizace romských žen. Tehdejší státní aparát se právě v době, kdy se snažil domoci odškodnění za nedobrovolnou sterilizaci za nacistů, rozhodl podobně kontrolovat a omezit reprodukci této oficiálně neuznané etnické menšiny. Že tím docházelo prostřednictvím sterilizací k diskriminaci skupiny obyvatel na základě jejich původu (a prakticky k novým eugenickým opatřením), je dnes nesporné. Vedení Československa opět fakticky postavilo Romy do pozice nikoli „nehodných reprodukce“, ale „hodných jen omezené reprodukce“⁴⁹. Je tedy hypoteticky možné, že ve stejné době jeden lékař psal zprávu o následcích nacistických lékařských pokusů z doby války (a pomáhal postižené ženě domoci se odškodnění za nucenou sterilizaci, popř. dříve jí pomáhal odstranit její sterilitu), zatímco jeho kolegové mohli provádět podobný (ovšem ne tak drastický) zákrok na jiných romských ženách, aniž by od nich obdrželi skutečně informovaný souhlas.

Je třeba si přiznat, že gynekologové, kteří se od konce šedesátých let podíleli na sterilizacích romských žen v českých a slovenských nemocnicích, nemuseli být o nucených sterilizacích v KT informováni.⁵⁰ Zároveň je však nutné zdůraznit, že k otázkám nucené sterilizace veřejnosti dosud chybí vyjádření zdravotních zařízení a lékařů, přitom se jedná o velmi důležité téma z po válce rozvíjejícího

49 Termínem parafrázuji nacisty užívaný termín – nejedná se o dobově užívanou formulaci.

50 Je zřejmé, že aspoň v poválečných letech k tomuto tématu chyběly studie a oběti nebyly ochotné o těchto hrůzných pokusech veřejně vypovídat, tedy informace o sterilizacích se objevují více ve výpovědích přímých či nepřímých svědků. Toto vyplývá např. z knihy *SS v akci*, která v přeloženém výpise z dokumentů pořízených během norimberského procesu popisuje experimenty prováděné lékaři v bloku č. 10 s dodatkem autora: „Dosavadní průzkumy a pátrání po obětech zůstalo bezvýsledné. Věřím, že ženy, na nichž byl pokus proveden, nechtějí o této trapné věci mluvit“ (*SS v akci* 1960: 419). A ani odborná zpráva lékařů zkoumající důsledky války na lidském zdraví, která publikuje mj. výsledky výzkumu osob postižených vězněním v KT (kteří pro poškozené zdraví žádali o přiznání invalidního důchodu), se nevěnuje následkům sterilizací, zmiňuje pouze obecně různé druhy potíží včetně potíží v sexuální oblasti (Bureš 1966: 139).

se oboru lékařská etika. I proto považuji za důležité zde podobné otázky aspoň v diskusi formulovat a nevyhýbat se jim.

Nakonec, jak sterilizace za nacismu, tak i v poválečném Československu, byly prováděny na podobném principu mechanického plnění úkolů mnoha jednotlivci, kteří nenesli odpovědnost za důsledky svých pracovních činností. Jak na tento mechanismus upozornil Z. Bauman ve své knize *Modernita a holocaust*, i mimo válečný stav je nebezpečné, když je společnost na takovém stupni byrokratizace, že umožní kategorizaci občanů a zvláštní zacházení s nimi. Před tímto soukolím moderní společnosti varuje, když rozbořem holokaustu dokládá a dále zdůrazňuje, že „civilizační proces je mimo jiné také procesem, v němž se použití a nasazení násilí vyděluje z morálního uvažování a požadavky racionality se vymaňují z vlivu etických norem a morálních zábran“ (Bauman 2003: 64). Tento jeho postřeh by měl být stále připomínán a z hlediska etiky by se v moderních společnostech měly aktivně vyhledávat vznikající nerovnosti mezi různými skupinami občanů a zároveň i vytvářet kontrolní mechanismy na jejich odstraňování.

I z tohoto důvodu považuji za oprávněné zde prezentované citlivé téma dále zkoumat: bolestné vzpomínky a svědectví konfrontovat s formulacemi lékařů, s vyjádřením komisí, zkoumat celý proces odškodňování, jeho výsledky a odhalovat případné nerovnosti či z(ne)výhodňování určitých jedinců či skupin (a odhalovat důvody těchto nerovných šancí). MUDr. Mílek, stejně jako další zde citovaní lékaři, byl součástí jednoho systému lékařské péče, jenž z výše uvedených důvodů stojí za pozornost. I proto je z mého pohledu legitimní nejen zkoumat posudky konkrétních lékařů – které však (vzhledem k jejich důležitosti) bude v případech, jako je jeho, prakticky nemožné anonymizovat – ale též pokládat si i další související otázky.

Jednou z intencí této studie je poodhalení neprobádané oblasti nucených sterilizací páchaných na Romech z protektorátu za 2. svět. války. Zároveň však docházím k tomu, že je možné vnímat toto období jako první z časových údobí, které pro Romy na našem území (jimž se podařilo uniknout umučení v KT) mohlo znamenat nucenou ztrátu reprodukce. Ve skutečnosti došlo ke dvěma vlnám bezpráví s touto intencí konaného na romské populaci lékaři. Druhá vlna přitom přišla v době, kdy mělo docházet k odškodňování podobných praktik z válečné doby. Obě tato bezpráví stále čekají na detailní odkrytí a vyrovnání se s nimi.

Pro přiblížení se skutečnému obrazu reálných interakcí mezi lékaři a romskými bývalými vězni KT chci ovšem také připomenout, že z prostudovaných spisů vyplývá, že mnozí bývalí vězni KT přicházeli do styku i s lékaři, kteří jim významně pomáhali následky trýznění zmírnit a jiní též domoci se odškodnění. Ať už to byli ti, jež byli sami bývalými vězni KT (jako zde zmiňovaní Dr. Čěšpiva, Dr. Štich, Dr. Nedvědová, ale jistě mnozí další⁵¹), nebo tací, kteří měli hluboké lidské

51 V RDŽ je takto připomenut též dr. Bohin (Pape 2000). Dále výše zmíněný MUDr. Vítek se angažoval tím, že sepsal zprávu o nemocnici v tzv. cikánském táboře v Auschwitz II – Birkenau.

pochopení. Odkrývání a připomínání také těchto interakcí lékařů s evidentními náznaky solidarity a soucitu s trpícími či válkou postiženými lidmi (bez ohledu na jejich etnický původ) jsou velice důležité pro dokreslení celkového obrazu zažitého utrpení Romů, následné léčby, smiřování se a procesu odškodnění. Ani tyto naopak pozitivní interakce nesmí být opomenuty.

4. Závěrem

V této studii předkládám výsledek sondy do souboru šestnácti osobních spisů žadatelů – bývalých vězňů KT, konkrétně tzv. cikánského rodinného tábora v Auschwitz II – Birkenau – o odškodnění nacistických lékařských pokusů. V sondě se zaměřuji na zmínky o nucené sterilizaci, již někteří vězni KT museli v letech 1943–1945 podstoupit, a zjišťuji, že sedm z těchto žadatelů (6 žen a jeden muž) přiznává, že v rámci experimentů došlo přímo u nich k zásahům do jejich reprodukčních orgánů. Kromě toho dvě další žádosti nejsou „kompletní“ – žadatelky se se svou žádostí ozyvají až po platné lhůtě, tedy u nich není zřejmé, k jakým pokusům byly donuceny, a jedna žadatelka svědčí o sterilizaci prováděné na jejích dcerách. Tato studie je postavena na bádání v dosud málo využitých, zato však velmi cenných historických dokumentech, které jsou aspoň částečně romské provenience a které vypovídají o – v zachovaných svědectvích – dosud tabuizované oblasti vzpomínek na válečné (ale i poválečné) utrpení Romů. Téma nucených sterilizací zasazuje do širšího kontextu eugenických praktik nacistického Německa, zmíněny jsou legalizace sterilizací i v dalších zemích. Pro pochopení zkoumaných žádostí mapuji dosavadní poznání o odškodňovacím procesu nacistických lékařských pokusů, jenž v Československu probíhal v druhé polovině šedesátých let a první polovině let sedmdesátých. Z této drobné sondy je zřejmé, že nastíněná témata bude třeba dále zkoumat, soubor žádostí rozšířit a ideálně též porovnat s žádostmi dalších skupin žadatelů (ať už vězněných na základě židovského původu či z jiného důvodu).

Prameny

Muzeum romské kultury v Brně, Sbírka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladiové.

NA, fond SPB-ÚV, Praha (1945) 1951–1969, inv. č. 818, kart. 120–134.

NA, SPB, Stručný přehled činnosti Svazu protifašistických bojovníků 1966–1968. Praha 1969. NA, ČSPB (nezprac.).

VÚA-VHA, Fond Sbírka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození (osobní spisy žadatelů o osvědčení dle zákona 255/1946 Sb.).

Literatura

- About, I., Abakunova, A. 2016. *The Genocide and Persecution of Roma and Sinti. Bibliography and Historiographical Review*. Berlin: International Holocaust Remembrance Alliance.
- Bauman, Z. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON.
- Baumgartner, G., nedatováno (online). *Osud evropských Romů a Sintů za holocaustu*. Dostupné z: <http://www.romasintigenocide.eu/czech/pro-ucitele/CzechRepublicallpdfsfordownload.pdf> [30. 11. 2019].
- Baumslagová, N. 2013. *Vražedná medicína*. Praha: Naše vojsko.
- Bláha, F. 1946. *Medicina na scestí*. Praha: Orbis.
- Bláha, F. (ed.). 1966. *Následky války na lidském zdraví*. Praha: SZN.
- Böhm B., Markwardt, H. 2016. Das System der NS-Zwangssterilisationen im Reichsgau Sudetenland. In: Böhm B., Šimůnek M. V. (eds.). *Verlegt – Verstorben – Verschwiegen. Tschechische und deutsche Psychatriepatienten in Böhmen als vergessene Opfer der NS-„Euthanasie“*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 29–45.
- Brandnerová, M. 2001. Děti silnice. Několik poznámek ke švýcarské „cikánské politice“. *Romano džaniben* 8 (2–1): 94–101.
- Bureš, R. 1966. Posuzování následků války a fašistické persekuce. In: Bláha, F. (ed.). 1966. *Následky války na lidském zdraví*. Praha: SZN, 133–146.
- Ditingerová, E. 2016. Divadelní zpracování Cikánského boxera a jeho využití ve vzdělávání o genocidě Romů. *Bulletin muzea romské kultury* 25, 51–62.
- Faltýnek, V. 2005. V zimě 1945 jsem se schovávala před sterilizací. In: *Romové v České republice*. Dostupné z: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/20419> [30. 10. 2019].
- Hájková, D. a kol. 1963. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko.
- Hájková, D., Housková, H. 1963. Sterilizace. In: Hájková, D. a kol. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko, 108–111.
- Havlíková, J. 2015. Léčili za hranicemi možností – příběh Zdenky a Miloše Nedvěďových. *Tereziánské listy* 43: 65–88.
- Heberer, P. 2003. Romové a Sintové ve světle nacistické lékařské a eugenické politiky. In: Horváthová, J. (ed.) *Le romengero murdaripen andro dujto baro mariben. Genocida Romů v době druhé světové války*. Praha: Slovo 21, 29–35.
- Holocaust 2018. Oběžník Hlavního úřadu říšské bezpečnosti o deportaci Romů do Osvětimi, 29. ledna 1943. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/pronasledovani-a-genocida-romu-2/obeznik-hlavniho-uradu-risske-bezpecnosti-o-deportaci-romu-do-osvetimi/> [1.12.2019].
- Holý, D. 1984. *Mudrosloví primáše Jožky Kubíka*. Praha: Supraphon.

- Huonker, T., Ludi, R. 2001. *Roma, Sinti und Jenische. Schweizerische Zigeunerpolitik zur Zeit des Nationalsozialismus*. Zürich: Veröffentlichungen der Unabhängigen Expertenkommission Schweiz. Dostupné z: <https://www.uek.ch/en/publikationen1997-2000/romasint.pdf> [1. 12. 2019].
- Chaloupková, Maria 2018. Svaz protifašistických bojovníků. *Paginae Historiae* 26, 2: 61–82.
- Jelínek, T. 2010. *Odškodnění českých obětí nacismu 1945–2006*. Dizertační práce, vedoucí Jan Křen. Praha: FSV UK. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/95782?lang=en> [1.12.2019].
- Jelínek, T. 2014. Odškodnění přes železnou oponu. Platby Claims Conference do Československa 1956–1964. In: Jelínek, T., Soukupová, B. (eds.). *Bílá místa ve výzkumu holokaustu*. Praha: Spolek akademiků Židů, 175–187.
- Kábrt, J., Kábrt, J. 1988. *Lexicon medicum*. Praha: Avicenum.
- Kenrick, D., Puxon, G. 2000. *Cikáni po hákovém křížem*. Olomouc: Centre de recherches tsiganes, UP v Olomouci.
- Kladivová, V. 1994. *Konečná stanice Auschwitz-Birkenau*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Kladivová, V. 1996. O osudu pracovních transportů z cikánského rodinného tábora v KL Auschwitz-Birkenau. *Terezínské listy* 24: 51–54.
- Kladivová, V., Krutinová, L. 1963. Vítězství života. In: Hájková, D. a kol. *Ravensbrück*. Praha: Naše vojsko, 147–195.
- Kraus, O., Schön, E. (další vydání – Kulka, E.) 1946. *Továrna na smrt*. Praha: ČIN. Dostupné z: https://archive.org/details/bib244580_001_001/page/n5/mode/2up [1. 12. 2019].
- Lang, H. J. 2018. *Ženy z bloku č. 10: Lékařské pokusy v Osvětimi*. Praha: Ikar.
- Lhotka, P. 2011. Himmlerův výnos o deportaci Romů do Osvětimi (1942). Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/himmleruv-vynos-o-deportaci-romu-do-osvetimi-1942/> [1.12.2019].
- Lifton, R. J. 1986. *The Nazi Doctors. Medical Killing and Psychology of Genocide*. London: Macmillan.
- Lifton, R. J. 2008. *Nacističtí lékaři. Medicínské zabíjení a psychologie genocidy*. Praha: BB/art a Nakladatelství Jiří Buchal.
- Machálková, E. 2004. Elina – sága rodu Holomků. In: *Memoáry romských žen*. Brno: MRK, 13–50.
- Nečas, C. 1992. *Aušvicate hi khér báro. Čeští vězňové cikánského tábora v Osvětimi II – Brzezince*. Brno: MU v Brně.
- Nečas, C. 1994a. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno: Masarykova univerzita.
- Nečas, C. 1994b. *Nemůžeme zapomenout. Naši bisteras*. Olomouc: UP v Olomouci.
- Nečas, C. 1999. *Holocaust českých Romů*. Praha: Prostor.

- Nečas, C. 2005. *Romové na Moravě a ve Slezsku (1740–1945)*. Brno: Matice moravská.
- Nečas, C. 2014. *Pamětní seznam II. Hodonín*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského.
- Ostałowska, L. 2014. *Akvarely pro Mengeleho*. Praha: Nakladatelství P3K.
- Pape, M. 2000. Michal Bohin, lékař–lidumil. *Romano džaniben* 7 (1): 62–65.
- Petráň, J., Petráňová, L. 2015. *Filozofové dělají revoluci*. Praha: Karolinum.
- Proctor, R. N. 2009. *Rasová hygiena. Lékařství v době nacismu*. Praha: Academia.
- Rubinfeld, S., Benedict, S. (eds.) 2014. *Human Subjects. Research after the Holocaust*. Berlin–Zürich: Springer.
- Scharsach, H. H. 2001. *Lékaři a nacismus*. Praha: Themis.
- Simunek, M. V. 2017. Informed testimonies: Physicians' accounts of Nazi medical experiments in the context of early Czechoslovak war crimes investigations, 1945–48. In: Weindling, P. (ed.). *From Clinic to Concentration Camp Reassessing Nazi Medical and Racial Research, 1933–1945*. Oxon: Routledge, 316–336.
- SS v akci. 1960. *SS v akci. Dokumenty o zločinech SS*. Praha: Naše vojsko.
- Stolařová, J. 2010. *Sterilizace romských žen na území bývalého Československa*. Diplomová práce, vedoucí J. Červenka. Praha: FF UK.
- Šimůnek, M. V. 2012. Pro et Contra. Debaty o zavedení tzv. eugenické sterilizace v Československu, 1933–38. *Speciální Pedagogika* 22 (3): 224–240.
- Tauchen J., Škodová, L. 2008. Sterilizace ve Třetí říši – zločin na základě zákona. In *Europeanization of the national law, the Lisbon treaty and some other legal issues. Conference proceedings from the COFOLA 2008 conference*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. p. 1152–1162. Dostupné z: https://www.law.muni.cz/sborniky/cofola2008/files/pdf/Conference_proceedings.pdf [30. 11. 2019]
- Viková, L. 2016. Největší význam má pro mne přátelství a sounáležitost, vědomí, že nejsem jenom já, to pochází od mé matky. / Setkání s výtvarnicí Nicole Taubinger (a s její maminkou, sportovkyní a gymnaziální profesorkou, Miroslavou Taubinger). *Romano džaniben* 23 (1): 89–126.
- Vítek, R. (nedatováno, nepublikováno). *Nemocnice v cikánském táboře*. 33 stran strojopisu, kopie uložena v MRK Sběrka písemných materiálů MRK 18/2004, Pozůstalost V. Kladivové, krabice č. 1, inv. č. 29.
- Wagner, P. 2001. Několik poznámek k jazyku a původu Jenišů. *Romano džaniben* 8 (2–1): 101–201.
- Wagner, P. 2005. Doktorská práce Evy Justinové a její ideové a politické zázemí. *Romano džaniben* 12 (jevend): 85–118.

- Weindling, P. 2014. Victims of Human Experiments and Coercive Research under National Socialism: Gender and Racial Aspects. In: Rubenfeld, S., Benedict, S. (eds.). *Human Subjects Research after the Holocaust*. Heidelberg, New York, London: Springer, 139–156.
- Weindling, P. 2015. *Victims and Survivors of Nazi Human Experiments*. London: Bloomsbury Academic.
- Wiling, S. 2016. Der Gynäkologe Carl Clauberg (1898–1957) zwischen verachteter Normalität und bagatellisierten Extremen. Frauenkörper als Objekte der Liebe, der Profession und der Täterschaft. (dizertační práce). Hamburg: Fakultät für Geisteswissenschaften der Universität Hamburg. Dostupné na: <https://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2019/10182/pdf/Dissertation.pdf> [30.11.2019]
- Werner, M., Guttenberger, M. 2020. „Die Kinder von Auschwitz singen so laut!“. *Das erschütterte Leben der Sintiza Martha Guttenberger aus Ummenwinkel*. Norderstedt: BoD.
- Závodská, M., Víková, L. 2016. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben* 23 (2): 107–124.